

ЧИ ОМИНЕ КОРОНАВІРУСНА КРИЗА НАН УКРАЇНИ?

СЛОВО ДЛЯ НЕБАЙДУЖИХ ДО МАЙБУТНЬОГО УКРАЇНИ

Шановне товариство!

В Україні – карантин. Є вільний час (хоч я щоденно буваю в ГАО НАН України, де тепер тут малолюдно і тихо). Є можливість подумати про те, що відбувається у світі та навколо нас. До мене на фоні такого умовного спокою приходять усвідомлення, як швидко змінюється світ і виникає одвічне запитання, що нас очікує в майбутньому. Не буду наразі торкатися глобальних проблем людства, а хочу тільки висловити деякі думки про наукову сферу України та її флагмана – Національну академію.

«Навіщо Україні потрібно розвивати свою науку?» – це стаття академіка НАН України **Володимира Семиноженка** в газеті «День» від 7 лютого 2020 року, в якій наведені переконливі аргументи на користь розвитку науки в незалежній державі. Я можу тільки додати: «Якщо суспільство прагне успішного майбутнього, йому необхідні перспективні технології, які може забезпечити тільки власна наука та відповідна інноваційна політика держави».

На жаль, за останні десятиліття ця теза не стала дороговказом для очільників нашої держави. Про негаразди у науковій сфері ви всі добре знаєте. І все-таки про один із них я ще раз хочу нагадати (він був оприлюднений мною на зустрічі з п'ятим Президентом України **Петром Порошенко**): «В Україні сьогодні відсутня належна пошана до тих, хто створює і реалізує проекти майбутнього, – а це наука, освіта та культура. Незаможна (і навіть бідна) людина може бути науковцем (і так зараз є) тільки тому, що мріє про вдосконалення нашого життя. А ось коли вона усвідомлює, що стає об'єктом зневаги, то, принижена і ображена, вже не здатна висувати нові ідеї та вирішувати фундаментальні проблеми».

Та і сьогодні в словах та діях шостого Президента України **Володимира Зеленського** зовсім не відчувається розуміння необхідності науки і технологій для розвитку економіки та подолання коронавірусної кризи в Україні. Я й В. Зеленському писав листи з конкретними пропозиціями, отримував ввічливі відповіді від Офісу Президента..., а дій не побачив.

Все вищезгадане відноситься до наукової сфери України взагалі.

А що ж із НАН України? Чи оміне її посткоронавірусна криза? Думаю, що ні. Ця думка обумовлена зовнішніми та внутрішніми чинниками. Перші зрозумілі: науково-технічна сфера ніколи не входила до числа пріоритетів розвитку незалежної України. Другі більш дивні, як для дослідницької інституції: це стійкий консерватизм системи НАН України. В цьому я неодноразово переконувався, зокрема маючи гіркий досвід спілкування з колегами та очільниками НАН України напередодні проведення за-

планованих на квітень цього року загальних зборів НАН України та виборів її керівного складу. Про це я висловлювався ще у 2012 році на симпозиумі з наукознавства. Наведу ще раз основні тези:

1. Основні принципи формування Академії наук України, запропоновані **В.І. Вернадським**, були єдино правильними та надзвичайно актуальними для України на початку ХХ ст.

2. Академія наук України намагалася їх реалізувати в своїй діяльності, у тому числі сприяла розвитку продуктивних сил держави та її технологічного рівня, особливо у 60–70 рр. ХХ ст.

3. Водночас із плином часу наукова система України взагалі і Академія наук України зокрема повинні були еволюційно (а не революційно) удосконалювати свою структуру, підвищувати рівень наукових досліджень відповідно до стану економіки держави та світових наукових стандартів. На жаль, цей процес то розпочинався, то знову затихав.

4. Сьогодні наука в Україні не визнається «державно важливою справою» (за В.І. Вернадським).

Отже, я вважав і вважаю, що в системі НАН України потрібні зміни, а саме:

- більша відкритість при прийнятті рішень та розподілі фінансування,
- підвищена вимогливість до результативності наукової праці,
- послідовна ліквідація неефективних установ тощо.

Про місію НАН України я говорив на засіданні Ініціативної академічної групи «Наука та Інновації» (ІАГ «Н&І»), створеної спільно Відділенням фізики і астрономії НАН України і Українським міжнародним комітетом з питань науки і культури при НАН України як громадської ініціативи небайдужих науковців, які прагнуть зробити свій внесок у розвиток наукової сфери України. ІАГ «Н&І» готувала та подавала пропозиції до Уряду та Верховної Ради України (деякі з них були прийняті), до Стратегії розвитку науки (академіку **А.Г. Загородньому**), до Закону «Про наукову та науково-технічну діяльність» (академіку **В.П. Горбуліну**), а також про можливі зміни в Статуті НАН України до Статутної комісії НАН України.

Кожна людина сприймає ту чи іншу пропозицію через складний спектр власних поглядів та уявлень. Тому я розумію, що все сказане мною було та є лише відображенням моїх суб'єктивних вражень щодо місії НАН України та виборів її президента (з моїми думками на цю тему можна познайомитися на сайті ГАО НАН України). Я завжди прагнув дотримуватися поради **А. Айнштайна**: «Навіть якщо я вважаю думку іншого помилковою, я повинен подумати про її причину заради того, щоб зрозуміти».

Отже, у підсумку «маємо те, що маємо». Загальні збори НАН України скоріш за все відбудуться восени цього року. Маємо час обговорити програми кандидатів на посаду президента НАН України та попрацювати над можливими змінами у системі академії, зокрема і над змінами в Статуті НАН України. Це вкрай необхідно, щоб зняти напругу у науковому співтоваристві та не допустити подальшого приниження ролі НАН України у житті нашої держави. Було б добре навіть підготувати окремі поради новообраному президенту НАН України, щоб допомогти йому на перших порах здійснити правильні кроки з оптимізації діяльності академії. Попереду нас усіх чекає ще багато роботи. Я передбачаю типову реакцію на це звернення всіх тих, хто шукатиме в ньому якісь таємні умисли, або хто в усьому сумнівається. Для таких я нагадаю китайську мудрість: «Тим, хто звик за кожним кроком боязко оглядатися, не вдасться пройти навіть короткий шлях».

У цьому випуску журналу ми розпочинаємо дискусію на актуальну тему про стан та перспективи наукової сфе-

ри України. Розпочинаємо з проблеми розвитку наукових досліджень у вищій школі України, яка розглядалася на зібранні дискусійного клубу «Елітарна світлиця». Гість «Світлиці» кандидат технічних наук **Сергій Порев**, завідувач лабораторії Інститут магнетизму НАН України та МОН України, який має досвід викладання в НТУУ «Київський політехнічний інститут», представив для друку статтю «Деформації та невикористані можливості університетської науки в Україні». Стаття була направлена на рецензування. Три рецензенти по-різному оцінили статтю (наводимо повністю рецензії та відповіді автора на зауваження рецензентів). Враховуючи критичні зауваження рецензентів щодо назви статті, мною було запропоновано її змінити. Оскільки тема наболіла і вимагає вкрай необхідного обговорення, я прийняв рішення (за згодою автора і рецензентів) опублікувати ці матеріали в журналі «Світогляд» та запросити всіх небайдужих до дискусії. ■

З повагою,

Ярослав Яцків, 7 травня 2020 р.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Шановний Ярославе Степановичу!

Прочитала Вашого листа і дізналася чимало цікавих речей, про які навіть не підозрювала. Зокрема про те, що Вас зарахували в Академії до «п'ятої колони», і про те, що в Президії НАН України відбуваються зараз дискусії. Ви цілкомито маєте рацію: Президія досить закрита і, на жаль, якоїсь серйозної дискусії щодо майбутнього Академії, яка б виходила з Президії, я не пригадую. А наразі дуже важливо і конче необхідно в теперішній ситуації серйозно і без прикрас говорити, що відбувається в Академії і куди вона йде. Зазвичай ми чуємо переважно високі слова про перемоги української науки, а коли йдеться про недоліки, то вони найчастіше зводяться до недостатнього фінансування. Я вже більше десяти років постійно буваю на загальних зборах НАН України і знаю напам'ять, про що і в якому порядку буде говоритися.

Наука в Україні фінансується жалюгідно – це правда. Але водночас існують проблеми і в самій Академії, і варто б серйозно говорити про них, бо ці проблеми не косметичні, а фундаментальні. Йдеться про структуру, функції, способи фінансування науки в Академії, про пріоритети, науковий рівень співробітників і оплату їхньої праці. Дуже жаль, що карантин затримав проведення загальних зборів. Ще пару місяців тому здавалося, що наукова спільнота в Академії готова розпочати серйозні дискусії, однак зараз все затихло. Більше того, до сьогодні не оприлюднені виборчі програми кандидатів у президенти НАН України. Відносна користь карантину полягає хіба в тому, що він наблизив українське суспільство (і сподіваюся, уряд) до розуміння, що без розвиненої науки не можна забезпечити ні нормального життя, ні оборони, ні виживання. Водночас ситуація навколо наукових розробок, пов'язаних з COVID-19, продемонструвала, що в суспільстві і в державних керівників панує досить обмежене розуміння науки і її механізмів. Те, що наука і її капітал напрацьовуються роками, що потрібні серйозні колективи, серйозне фінансування і послідовна напружена робота, щоб наука стала ефективною, мало хто розуміє в Україні.

Взагалі-то Ваш лист ще раз нагадав мені, якою консервативною і нетворчою стала наша Академія. Репутація її

залишається низькою в суспільстві, а уряд її не цінує. Ми перебуваємо в Академії, немов у капсулі, вірячи в нашу важливість. Це образливо і несправедливо. Однак Академія дає для цього підстави. Колись її називали «останнім заповідником Союзу». І в цьому є сенс. Я згодна з Вами, що структура діяльності Академії, яка була в радянські часи, мусить кардинально змінитися зараз, стати динамічнішою й ефективнішою. Можливо, потрібно значно скоротити її, об'єднати інститути, запровадити конкурсну і контрактну основу, організувати передові динамічні лабораторії, які могли б ефективно включатися в розробку актуальних напрямків і де співробітники мали б достойну платню, щоб не виїздити за кордон. Варто, здається, усвідомити, що такої «машини», як наша Академія, Україна просто «не потягне»: немає коштів.

Перепрошую, я дивлюся на все трохи збоку, маючи обмаль інформації. Але я знаю, що відбувається в моєму інституті, а через нього уявляю і цілу систему. Звичайно, є прогресивніші і консервативніші інститути. В консервативніших важко робити якісь зміни. Існує інерція у виборі наукових тем, бракує серйозних дискусій, недостатнє знання «західної» науки і способів її організації. Багато в чому подібна ситуація характерна для всієї Академії, як видно з Вашого дотепного й мудрого листа. Імовірно, що фізики бачать все значно виразніше, ніж гуманітарії.

Добре було б небайдужим людям об'єднатися і публічно висловити своє занепокоєння долею НАН України. Адже ми всі не лише пов'язані з нею, але багато хто з нас віддав їй все життя. І та тиша, яка оточує майбутні вибори, вже виглядає загрозливою. Тим більше, що в суспільстві, у масмедіях, серед наукової спільноти немає особливого інтересу до долі Академії наук. Наче всі про неї забули або вже похоронили її. І це лякає. Перепрошую за цей не надто оптимістичний лист.

Зичу Вам успіхів! А все-таки вона крутиться!

І НАН України теж має вижити, хочеться мені сказати. Будьте здорові і на все добре. ■

З повагою,

Тамара Гундорова, доктор філол. наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Київ, 23 травня 2020 р.

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ТА НЕВИКОРИСТАНІ МОЖЛИВОСТІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Сергій Порев
канд. техн. наук,
завідувач лабораторії
Інституту магнетизму
НАН України і МОН України,
м. Київ

Для розвитку економіки країни, яка хоче бути незалежною та самодостатньою, потрібні якісні знання та технології. Тому вкрай потрібні увага влади до проблем наукової галузі [1, с.15] та дії, що мають бути спрямовані як на забезпечення та стимулювання науки, так і на посилення суспільної поваги до неї. Суспільство має усвідомлювати важливість науки для добробуту країни [2, с.6], а також потребу у науково-дослідних інституціях, які утворюють нове знання.

Відомо, що більшість знань і новітніх технологій, що знаходять в Україні своє втілення у товарах та послугах, створюються поза межами нашої країни. Однак умовою становлення будь-якої країни як розвиненої держави є наявність і результативна діяльність вітчизняних дослідників та розробників, які з урахуванням світових досягнень науки і технологій здатні напрацьовувати власні якісні та корисні знання.

Відсутність власної висококласної науки призведе до негативних наслідків [1, с.13], оскільки використання результатів іноземних досліджень та розробок на кожному етапі виробництва є занадто дорогим. Знання закордонних вчених не може бути достатньо якісно використане особами, які не здатні його усвідомити. Наявність та результативна діяльність в країні фахових дослідників та розробників є критично необхідною. Без них неможливе постійне оновлення вітчизняних наукомістких виробництв, наукове забезпечення всіх галузей економіки та суспільства.

За визначеннями, що використовуються у світовій та вітчизняній практиці, головними суб'єктами наукового пізнання як цілеспрямованої систематичної професійної діяльності є дослідники, групи дослідників і розробників [3; 4]. Традиційними формами, що здійснюють організацію та забезпечення наукової діяльності дослідницьких груп, є підрозділи наукових установ (інститутів, центрів, лабораторій) та закладів вищої освіти (ЗВО) [4–6], головним чином – університетів. Іншою складовою системи наукових досліджень і розробок (НДР) [7] виступають організаційні форми, що працюють у промисловості та інноваційному підприємстві [8–10]. Однак для них головним є не наукове пізнання світу, а одержання прикладних результатів, які можуть бути втілені у конкурентоздатних товарах і послугах.

Світовою практикою підтверджено, що в наукових установах (інститутах) державного (в Україні – академічного) сектору і в університетах виконується більшість досліджень щодо глибокого і всебічного пізнання світу «як він є», основними результатами якого вважаються встановлені закономірності, створені наукові теорії, описи та пояснення. Фахівці зазначають, що у кожній країні ці інститути відіграють свою особливу роль [8; 9], а між науковими системами різних країн існують розбіжності [9; 10] щодо зосередження установ, університетів і підприємств на науковій діяльності. Слід зауважити, що штучна підміна наукової діяльності науково-педагогічною завдяки їх некоректному поєднанню у нормативно-правових документах [6] може призвести до помилок, зокрема до неадекватного стимулювання розвитку науки та вищої освіти [4].

Усвідомлення питань єдності та розмежування наукового і науково-педагогічного знання є дуже важливим фактором для адекватного стимулювання відповідних досліджень, що актуально для наукової політики та менеджменту.

Сучасна співпраця вчених значною мірою здійснюється дистанційно [10], що сприяє швидкому і більш повному обміну науковою інформацією. Однак наукова діяльність вимагає певної стабільності та тривалих наукових комунікацій, створення як сталих, так і мобільних дослідницьких груп, їх розвитку та зростання результативності, що добре забезпечують організаційні форми наукових установ [9; 10] і дослідницьких університетів [4; 11; 12]. Між науковими установами і університетами постійно відбувається як співпраця, так і конкуренція за фінансові та матеріальні ресурси, за залучення талановитих дослідників, що здатні одержувати якісні й престижні наукові та корисні науково-прикладні результати [9; 10].

У нашій країні, починаючи з другої половини минулого століття, функція створення прикладних наукових розробок була головним завданням установ галузевого сектору науки, тоді як академічна наука традиційно мала пріоритетом виконання фундаментальних досліджень, що, однак, не заважало створенню в цьому секторі значного обсягу наукомістких прикладних розробок [13]. Важливим для інноваційного розвитку країни є те, що академічні наукові установи виступають основними формами організації та забезпечення виконання робіт професійними дослідниками і дослідницькими групами, для яких наукова діяльність є головною. Ці установи за призначенням повинні забезпечувати вченим найкращі умови для результативної дослідницької діяльності, зокрема стабільність умов їхньої праці та стимулювання творчого зростання.

Проте в умовах соціально-економічних трансформацій в Україні (конкуренція за ресурси, зменшення інноваційної активності товаровиробників і невизначеність державної інноваційної політики) виникли проблеми обмеженого фінансування НДР, а відтак і деформації забезпечення досліджень як у наукових установах [13], так і у ЗВО [4; 14; 15]. У вітчизняній науці відбулися значні кількісні та якісні зміни. Йдеться вже про деградацію науково-технічної сфери країни [1, с.14]. У процесі академічної міграції наша країна втрачає активних вчених [2, с.13–14]. І це негативне явище не може бути подолане до тих пір, поки в країні не буде достатньою мірою забезпечено умови для наукової діяльності професійних дослідників.

Відомо, що університети, особливо дослідницькі, також ставлять своїм завданням організацію та забезпечення наукової діяльності своїх працівників, частина яких може бути професійними дослідниками та розробниками [4; 11; 12; 15], однак для більшості університетів освіта є основним, «першим», призначенням, тоді як наукова діяльність – другим [15]. Ця дуальність має як переваги, так і недоліки (наприклад, спостерігається обмеженість університетів щодо провадження наукової діяльності за нормами науки «переднього краю») [14; 15]. Науково-педагогічна діяльність в університетах передбачає формування викладачами предметних наукових знань [16], створення яких не лише вимагає науково-методичних досліджень, але й обумовлює потребу в них. Однак взаємини між формами педагогічної і наукової діяльності є набагато складнішими [4; 15], ніж це регламентовано законодавством України [6].

За даними на сьогодні, в економічно розвинених країнах (напр., у Німеччині та Франції) університети та дослідницькі інститути є двома основними «стовпами» наукових досліджень і мають паритетні результати, хоча ряд фахівців вважає, що у Німеччині «центральна позиція

університетів була збережена» [17, с. 422]. Відомою є теза про те, що в малих країнах Європи нові наукові знання головним чином отримуються в університетах, тоді як у більш потужних країнах-виробниках значну частину наукових результатів отримують установи поза університетом. Разом з тим у своєму дослідженні систем науки чотирьох європейських країн автори публікації [17, с. 431] наголошують на провідній ролі дослідницьких університетів у створенні наукових результатів, зокрема це стосується наукових публікацій.

Висновки вчених підтверджують [4; 13–15; 18], що наука в Україні недостатньо забезпечується фінансово з боку держави, порівняно навіть із найменш економічно потужними країнами-членами Євросоюзу у розрахунку на одну особу населення. Разом з тим дані статистики ЮНЕСКО [19] вказують на те, що фінансові результати співпраці і наукових установ, і університетів України з вітчизняною промисловістю та підприємництвом, а також із закордонними організаціями поступаються показникам європейських країн. Це підтверджує висновки вітчизняних і закордонних фахівців [15; 20] щодо деформації результативності діяльності всієї інноваційної системи України, що пояснюється цілою низкою соціально-економічних, організаційних і політичних чинників.

Значимо, що проблемам академічної науки в Україні присвячено багато публікацій [13; 18], а питанням науки в системі вищої освіти країни приділено менше досліджень [14; 15]. Зокрема залишаються відкритими питання щодо пояснення феномену університетської науки як поєднання досліджень і розробок у їх традиційному розумінні [5] із пізнанням викладачів, яке значною мірою має спрямовуватись на підготовку майбутніх фахівців і передачу їм інтелектуального доробку, накопиченого людством [16].

Так, при визначенні питань результативності досліджень викладачів університетів і можливості її підвищення у вітчизняних закладах потребують уточнення епістемологічні, методологічні та когнітивно-комунікативні чинники пізнання. Зокрема це стосується відмінностей пізнання дослідника і викладача, поєднання наукових досліджень із формуванням педагогічного змісту навчання [15; 16], критеріїв науково-педагогічного пізнання.

На основі усвідомлення єдності та відмінностей пізнання викладача і професійного дослідника доцільно розглянути можливі шляхи підвищення результативності та більш ефективного використання наукового потенціалу в системі вищої освіти України. Результати дослідження проблем науки у ЗВО України можуть бути цікавими не лише для локальних потреб, а й для світової фахової спільноти. Соціально-економічні чинники загострюють негативні фактори функціонування науки в ЗВО України, частина яких у тій чи іншій мірі притаманна іншим науково-освітнім системам. Дослідження вказують на те [15], що для країн на різних стадіях розвитку ці фактори можуть бути прихованими, скомпенсованими значним фінансуванням, ефективною політикою та менеджментом.

Метою даної роботи є дослідження чинників, ознак і показників деформації результативності наукової діяльності в університетах України у порівнянні з тим, яким чином потенційні можливості цього сектору науки реалізовано в інноваційних системах інших європейських країн, а також визначення джерел і складових проблематичності наукового пізнання викладачів для пошуку шляхів його розвитку.

ПРО ЩО СВДЧАТЬ ПОКАЗНИКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ УКРАЇНИ

Відзначимо, що навіть приблизні оцінки результативності досліджень вчених як діяльності щодо створення нових наукових знань отримати дуже складно. І йдеться навіть не про те, що теорії та концепції в різних парадигмах потенційно не порівнянні [21], а їхнє використання в усьому світі нерівномірне в різних інноваційних системах. Так, дані, що наведені у табл. 1, свідчать про відсутність кореляції між кількістю дослідників і опублікованих ними статей у Скопус. Показники фінансування НДР мають впливати на чисельність дослідників у країні, однак остання виявляється більш складною похідною від соціально-економічних трансформацій.

Таблиця 1

Показники потенціалу, результативності та фінансування НДР в Україні у одиницях паритетної купівельної спроможності (PPP\$) у цінах 2005 року, млн.

Показники	1997	2001	2007	2013	2016	2017
Кількість дослідників (осіб)	108188	86366	78832	65641	63694	59392
Публікацій у Скопус	6234	7716	6981	10134	11107	12276
Цитувань у Скопус	38287	51606	63209	60668	41837	23280
Фінансування з усіх джерел	2415,6	2347,2	3002,2	2572,8	1409,7	1339,5
Кошти з-за кордону	Н/д*	535,9	477,8	555,9	311,7	326,7
Кошти від промисловості	Н/д*	751,4	907,3	749,1	519,6	403,4

Джерело: розроблено автором на основі даних ЮНЕСКО [19] та SCImago [22].

* Немає даних ЮНЕСКО станом на грудень 2019 р.

Звернемо увагу на те, що в Україні в державній науковій політиці та менеджменті достатньо часто використовуються бібліометричні показники [23]. Слід зауважити, що ні кількість цитувань публікацій, ні кількість самих публікацій не являють собою безпосередньо наукового результату, під яким традиційно розуміється нове наукове знання. Існує багато застережень щодо можливого неадекватного використання бібліометричних показників, зокрема при оцінюванні результативності дослідницьких груп і окремих вчених [23–25]. У той же час для аналізу можна використати те, що кількість цитувань певною мірою засвідчує важливість публікацій для наукової спільноти, а кількість самих публікацій може вказувати на наявність наукових результатів, які їх автори, редакція журналу та рецензенти вважають за потрібне представити.

З останніх чотирьох років найбільш повно статистику ЮНЕСКО [19] представлені дані 2016 року, тому я скористаюся ними. Так, цього року основна частина

розвинених європейських країн мала від 2,1 до 4,9 цитувань публікацій у Скопус на одного дослідника, причому потужні країни мають не найвищі показники: ФРН – 2,14, Франція – 2,18, Велика Британія – 2,92. Туреччина, РФ, Білорусь і Україна мають менше одного цитування на одного дослідника. Найменший показник в Україні – 0,66.

Аналіз статистики ЮНЕСКО [19] і публікацій у Скопус [22] в сфері НДР показує, що кількість таких публікацій на одного дослідника на рік у більшості країн Європи знаходиться у межах 0,3–0,6 і, в основному, поступово зростає. У розвинених європейських країнах цей показник у середньому становить 0,4, тоді як в Україні в останні роки – близько 0,21–0,23 [7; 22]. Більше того, є підстави вважати, що кількість дослідників у секторі вищої освіти в Україні враховується неповно [4; 15], а тому й питомі показники публікацій і цитувань повинні бути меншими, ніж розраховані.

Для висвітлення результативності науки в секторі вищої освіти України наведу оцінки кількості публікацій і цитувань у Скопус для окремих ЗВО України. Обмежусь вибіркоким аналізом показників 12-ти класичних і політехнічних університетів (табл. 2), що входять до перших 14-ти за рейтингом [26].

У розрахунках для одержання питомих показників було використано кількість вчених у ЗВО, до яких, згідно із законодавством [6], віднесені штатні науково-педагогічні працівники, а також штатні дослідники, докторанти й аспіранти, що проходять підготовку «з відривом від виробництва». За розрахунками, показник кількості публікацій у Скопус на одного вченого майже у всіх наведених ЗВО за 2011 рік нижче за середній по Україні – 0,12. У 2013-му році середній показник по Україні 0,15 не долають 10 університетів, у 2015-му році середній показник 0,20 перевищують лише 3 університети з наведених. Дані у табл. 2 можна вважати підтвердженням того, що далеко не всі науково-педагогічні працівники вітчизняних університетів за кількістю публікацій у Скопус досягають середнього рівня показників професійних дослідників.

Зверніть увагу на те, що за період від 2011 до 2015 р. кількість публікацій у Скопус у розрахунку на одного вченого у 8-ми (якщо більш точно оцінювати показники Харківського НУ) з 12-ти наведених ЗВО зростає удвічі й більше. На мою думку, навряд чи це можна безпосередньо пов'язувати з таким же зростанням якості та корисності одержуваного вченими наукового знання. Тим більше, що від 2013 до 2017 р. включно фінансування НДР у секторі вищої освіти України в одиницях паритетної купівельної спроможності (PPP, \$) в цінах 2005 року скоротилося з 158,6 млн до 97,7 млн [19].

Як відзначається в роботах [4; 15], збільшення показника кількості публікацій у журналах, що публікуються в базах даних Скопус і Веб оф Сайнс (Web of Science), більш обумовлено підвищенням їх ролі як умови здобуття наукових ступенів і вчених звань, акредитації та ліцензування освітньої діяльності, а також підвищенням ролі цих показників у запитах на фінансування досліджень із державного бюджету.

На мій погляд, дані про результативність наукових досліджень можуть надати співвідношення залучених коштів вітчизняних і закордонних замовників, зокрема для порівняння наукової діяльності в державному секторі та у секторі вищої освіти, що наведено у табл. 3.

Таке порівняння надасть можливість зробити певні оцінки того, як співвідноситься результативність наукової діяльності професійних дослідників наукових установ із відповідними результатами вчених, що переважно поєднують викладання і дослідження в університетах.

Таблиця 2

Відношення кількості публікацій і цитувань у Скопус за рік до чисельності вчених ЗВО

М*	Назва ЗВО	Кількість публікацій / Публікації на 1 вченого			
		12.2010 – 12.2011	11. 2012– 10.2013	03.2015– 04.2016	04.2018– 04.2019
1	Київський національний ун-т	526 / 0,09	877 / 0,19	1229 / 0,27	1350
2	Харківський національний ун-т	322 / 0,13	516 / 0,24	581 / 0,27	400
3	Чернівецький національн. ун-т	114 / 0,08	145 / 0,09	235 / 0,18	390
4	Львівський національний ун-т	265 / 0,11	338 / 0,14	429 / 0,18	419
5	Одеський національний ун-т	106 / 0,06	143 / 0,07	153 / 0,09	158
6	Нац. техн. ун-т України «КПІ»	200 / 0,06	351 / 0,11	463 / 0,15	788
8	Дніпровський національн. ун-т	66 / 0,03	154 / 0,08	204 / 0,13	158
9	Нац. техн. ун-т «ХПІ»	210 / 0,08	144 / 0,06	178 / 0,09	477
10	Нац. ун-т «Львів. Політехніка»	230 / 0,09	287 / 0,11	477 / 0,19	920
12	Сумський державний ун-т	106 / 0,11	130 / 0,13	225 / 0,22	367
13	Ужгородський національний ун-т	67 / 0,05	55 / 0,04	81 / 0,06	160
14	Прикарпатський національн. ун-т	17 / 0,01	13 / 0,01	85 / 0,07	123

Джерело: розроблено автором на основі [4; 26].

*Місце в рейтингу наукометричної бази даних SciVerse Scopus [26], квітень 2019 р.

З табл. 3 видно, що за показником коштів, зароблених дослідниками не з державного бюджету, результативність та потужність державного сектору і сектору вищої освіти у країнах Європи суттєво відрізняються.

Однак за показниками зароблених коштів на одного дослідника досить стійку перевагу мають вчені наукових установ державного (академічного) сектору. Це, зокрема, може свідчити про обмежені можливості викладачів університетів щодо проведення наукових досліджень у порівнянні з професійними дослідниками наукових установ. У той же час спостерігаються суттєві розбіжності у результативності вчених за цим показником, а тому більш ґрунтовні висновки потребують подальшого дослідження.

Таблиця 3

Кошти, отримані у 2016 році від промисловості та із закордонних джерел, у одиницях PPP\$

	Разом, млн. PPP\$		У розрахунку на одну особу-дослідника, тис. PPP\$	
	Державний* сектор	Вища освіта	Державний* сектор	Вища освіта
ФРН	2687,3	3726,3	42,8	13,7
Великобританія	317,2	2417,8	38,4	6,8
РФ	1598,6	1056,3	11,9	23,5
Франція**	1133,1	845,0	38,8	6,8
Нідерланди	661,6	858,9	53,9	33,6
Італія	369,7	509,9	20,2	6,6
Чехія	245,2	128,7	24,9	5,5
Фінляндія	140,1	224,5	31,9	10,3
Польща	33,2	320,1	8,4	4,1
Туреччина	50,9	247,4	6,8	2,0
Румунія	194,1	43,0	27,6	2,9
Португалія	46,5	173,1	10,1	3,2
Угорщина	74,3	86,4	12,1	5,4
Україна	65,1	23,3	2,2	1,3
Болгарія	28,5	31,5	5,7	3,6

Джерело: розроблено автором на основі [19].

* в Україні – академічний сектор.

** дані за 2015 рік.

За даними ЮНЕСКО [19], у ЗВО України кількість викладачів у 2016 р. становила 16 2895 осіб, дослідників – 17 829 осіб, у 2017 році 159 729 і 15 147 осіб відповідно. Для порівняння, у 2015 р. в Польщі у секторі вищої освіти було 97 413 викладачів і 70 658 дослідників, в Угорщині у 2016 р. відповідно 21 705 викладачів і 16 039 дослідників, у Румунії – 26 949 і 15 083 осіб відповідно. Суттєві розбіжності в оцінках співвідношень кількості викладачів і дослідників у секторі вищої освіти країн частково пояснюються і різними системами обліку, і різною структурою наукових кадрів. Однак наукова результативність значної частини викладачів в Україні не дає підстав відносити їх до дослідників.

Зважаючи на обмеженість статистики ЮНЕСКО щодо представлення даних останніх років, наведу показники витрат на НДР у секторі вищої освіти європейських країн за 2016 р. (див. табл. 4).

Необхідно відзначити суттєві розбіжності в порядку зростання показників фінансування для різних країн.

Зокрема, серед країн, що мають найменші показники, Україна тричі посідає останнє місце і один раз – передостаннє. Найгірші показники в Болгарії та Україні, однак дослідники Болгарії (див. табл. 3) дещо більше заробляють на замовленнях промисловості та одержують кошти із закордонних джерел. У цілому дані табл. 3 і 4 свідчать про дуже низькі показники фінансування науки в Україні порівняно із переважною більшістю країн Європи.

Таблиця 4
Витрати на НДР на одну особу в одиницях PPP\$

	Витрати на НДР з усіх джерел			З державного бюджету на одну особу дослідника у секторі вищої освіти, тис. PPP\$
	На 1 особу населення, PPP\$	На 1 особу дослідника, тис. PPP\$	На 1 особу дослідника у секторі вищої освіти, тис. PPP\$	
PPP\$				
ФРН	1438	201,6	78,4	64,7
Фінляндія	1190	121,8	75,8	61,2
Нідерланди	1020	151,2	206,2	158,2
Франція	961	161,9	109,9	88,2
Великобританія	712	92,4	32,2	19,2
Чехія	580	109,7	53,8	46,5
Італія	528	172,5	99,6	88,3
Іспанія	429	91,5	45,2	32,4
Португалія	396	35,9	33,6	27,4
Угорщина	324	81,2	22,0	15,2
РФ	275	107,7	80,7	49,3
Польща	264	75,7	39,9	32,9
Туреччина	238	98,9	55,2	31,2
Болгарія	150	50,8	6,4	2,7
Румунія	111	78,8	16,4	12,3
Україна	41*	26,8	6,0	4,4

Джерело: розроблено автором на основі [19].

*використовується чисельність населення 42,2 млн. за експертними оцінками.

Слід зазначити, що за даними Міністерства освіти і науки України [27] для 10-ти з 12-ти провідних державних університетів (окрім Київського і Харківського національних), що представлені у табл. 2, у 2015 р. питоме фінансування НДР у розрахунку на одного працівника науково-дослідної частини становило близько 1660 грн на місяць. Лише частину цих коштів становила заробітна плата наукових працівників, тоді як середня заробітна плата в Україні за даними Держстату [28] була 4207 грн.

Зрозуміло, що показники фінансування НДР, так само як і бібліометричні показники, не є еквівалентами якості та корисності одержуваних результатів. Однак у загальному вимірі вони представляють позитивний внесок науки у розвиток суспільств та економік. І цей внесок результатів

НДР у ЗВО України переважно нижчий, ніж у системах вищої освіти інших європейських країн. Водночас дані та розрахунки свідчать про те, що в інших країнах Європи більш ефективно використовується потенціал викладачів та дослідників для одержання наукових і науково-прикладних результатів.

Спробуймо знайти пояснення низьких показників НДР у ЗВО країни. Розглянемо, як впливають обмеження та вади забезпечення і стимулювання наукових результатів на характер діяльності викладачів і дослідників. Однак перед цим необхідно усвідомити, якими знаннями, методами і засобами повинен володіти сьогодні викладач університету і чим його пізнання відрізняється від наукової діяльності дослідника.

ВІДМІННОСТІ ПІЗНАННЯ ВИКЛАДАЧІВ І ДОСЛІДНИКІВ

Вважаю доцільним розглянути, яким чином викладач університету створює когнітивний матеріал на основі опрацювання досвіду людства для доведення його студентам. У цьому матеріалі мають бути задіяні крім повсякденного практичного досвіду ще й результати наукових досліджень. Останні містять теорії та концепції, моделі, описи і пояснення, що являють собою абстракції, узагальнення та ідеалізації мовами професійних дослідників різних фахових спільнот усього світу, а тому мають підстави бути незрозумілими не лише для студентів, а й для самих викладачів. Як зазначають фахівці [29], перед викладачем постає завдання замінити формулювання складних наукових описів та пояснень більш простими інтелектуальними конструкціями для їх доведення у процесі навчання [16, с. 6].

Перша, так би мовити, педагогічна когнітивна відмінність між пізнанням викладача і дослідника полягає в тім, що для останнього нове, максимально істинне та емпірично адекватне предметне, знання і є ціллю досліджень, тоді як для викладача предметне знання є не остаточним, а проміжним результатом.

Метою викладача є створення педагогічного змістовного предметного знання, у яке мають бути інтегровані педагогічні засоби [16]. Окрім предметного і педагогічного предметного знання викладач повинен володіти, як мінімум, «загальним педагогічним знанням» і «знанням контексту» [29], у інших дослідженнях згадуються знання щодо навчальних програм і курсів, знання щодо осіб-студентів як суб'єктів навчання, знання цілей, методів і засобів освіти [30].

Друга відмінність полягає у відношенні дослідника і викладача до новизни матеріалу пізнання. Для дослідника новизна одержуваного ним знання є важливішою ціллю його наукової діяльності. Його дослідження спрямоване на відкриття, встановлення та утворення нового в пізнанні і рухається в напрямку перетворення недосконалих гіпотез, концепцій на досконалі теорії.

Для предметного знання викладача новизна є бажаною, однак головними є його достатня теоретична обґрунтованість, доведеність і емпірична адекватність. Предметне знання викладача має бути мінімально сумнівним, тоді як когнітивний матеріал, що є новим, природно є сумнівним у русі свого розвитку від меншої до більшої досконалості.

Новизна когнітивного матеріалу певною мірою виступає чинником його недостатньої повноти, незавершеності.

Третью відмінністю є те, що дослідник має справу з глибоким пізнанням предмету дослідження за певною проблематикою, і його метою є одержання власного доведеного і емпірично перевіреного знання. Для досягнення мети пізнання дослідник абстрагується від «тимчасово несуттєвого», ідеалізує та узагальнює, штучно звужує потенційно нескінченну множину зв'язків досліджуваного зі світом.

Викладач часто повинен представляти у навчальних курсах широкий дисциплінарний когнітивний матеріал, що має охоплювати певну галузь пізнання. Первинним для викладача є максимально повне охоплення предмета, а не доведення студентам лише результатів власних досліджень. Відтак викладач має представляти когнітивний матеріал інших фахівців, зокрема й у тому випадку, коли стосовно цього матеріалу він не набув незаперечної виправданої переконаності, тобто не усвідомив його як власне знання [15].

Вищесказане підтверджує, що пізнання дослідника і викладача за основною метою їхньої діяльності є різним за формою і за змістом. Викладач університету може діяти і як професійний дослідник у вузькому питанні певної проблеми. Однак дуже часто він обмежений у своїх можливостях використовувати власні інтелектуальні ресурси через необхідність доведення студентам широкого навчального матеріалу та постійний пошук оптимальних методів і засобів навчання.

Навряд чи можна говорити про те, що кожен викладач в університетах України строго дотримується рекомендацій фахівців світової педагогічної науки [16;29;30], цілком присвячує себе науці та мистецтву навчання. Однак науково-педагогічне пізнання і навчальна діяльність вимагають значних зусиль та інтелектуальних ресурсів, що обмежує можливість проведення викладачами постійних інтенсивних наукових досліджень.

ЧИ ЗДАТНА ІСНУЮЧА В УКРАЇНІ СИСТЕМА МЕНЕДЖМЕНТУ ЗАБЕЗПЕЧИТИ ПІДВИЩЕННЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ НАУКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ?

Серед головних засобів системи державного регулювання, оцінювання та стимулювання наукової діяльності вчених у ЗВО України важливе місце належить положенням законів «Про наукову і науково-технічну діяльність» і «Про вищу освіту», постановам Уряду та нормативним документам Міністерства освіти і науки України щодо атестації наукових працівників, присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань.

У Статті 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначено, що вчений проводить наукові дослідження і отримує наукові результати, одержує нові наукові знання [6]. Зверніть увагу на те, що наведене положення вживається у теперішньому часі. Тобто для того щоб вважатись вченим, особа повинна постійно виконувати дослідження і одержувати наукові результати. Для системи державного регулювання це, зокрема, означає, що її функціонування потребує здійснення періодич-

них заходів щодо оцінювання та стимулювання результативності наукової діяльності.

Необхідно відзначити, що положення постанови Кабінету Міністрів України про присудження наукових ступенів достатньо конкретно визначають, що дисертація доктора і кандидата наук «*новинна містить висунуті здобувачем науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення*» [31]. Можна говорити про те, що реалізація положень щодо присудження наукових ступенів в Україні в практичних умовах може набувати деформацій [15]. Однак позитивне спрямування цього документа [31] на сприяння результативності НДР без сумніву має місце. Якщо припустити, що підготовка і захист кандидатської дисертації (з урахуванням часу навчання в аспірантурі) або набуття ступеня доктора філософії передбачає 3–5 років, а інтенсивна частина підготовки та захисту дисертації доктора наук вимагає приблизно такого ж часу, то можна вважати, що разом вони охоплюють близько 10 років активної діяльності вченого.

Чи потребує присвоєння вчених звань в Україні одержання наукових результатів?

Присвоєння вченого звання старшого дослідника вимагає наявності у здобувача наукових праць у рецензованих фахових виданнях, серед яких «*не менше двох публікацій у періодичних виданнях, які включені до наукометричних баз Scopus або Web of Science*» [32]. У додатку до наказу Міністерства освіти і науки України щодо присвоєння вчених звань запропоновано «Список навчально-методичних праць та/або наукових праць» та пояснення: «*Якщо праця велика і видана у співавторстві, то кількість сторінок вказується дробом: у чисельнику – загальний обсяг, у знаменнику – частка автора*». Однак у науковій публікації значення має не просто кількість сторінок тексту, а новизна представлених наукових положень, їх зміст, обґрунтованість та доведеність, нове наукове знання, що належить саме здобувачу вченого звання.

Публікація статті у престижному реферованому журналі дійсно часто свідчить про наявність у ній наукового результату. Водночас опублікована стаття має когнітивно-комунікативну цінність як засіб представлення знань для їх використання суспільством, що є вимогою для діяльності вчених [5; 6]. Але сама форма публікації (напр., «стаття у Скопус»), а також кількість статей безпосередньо не представляють ні змісту наукових знань, ні їх оригінальності та важливості. Тому питання оцінювання змісту наукових результатів у розвинених системах їх стимулювання вирішуються на основі експертного «розгляду колегами» текстів наукових публікацій [25].

Таким чином, положення документа [32] про присвоєння звання старшого дослідника не містять достатньо даних для того, щоб поставити це звання у відповідність наявності та якості нових наукових знань. Іншими словами, вчене звання, що присвоюється за умов, які наведено у сьогоднішній редакції документа, не стає ні еквівалентом, ні незаперечним представленням високого наукового результату вченого.

Складно ідентифікувати підготовку «*не менше трьох докторів філософії (кандидатів наук)*» [32] як власний науковий результат здобувача вченого звання професора, хоча у випадку проведення спільних досліджень цей результат може бути врахованим. За певних умов така підготовка може вважатись і педагогічним результатом,

якщо науковий керівник забезпечує усвідомлення його знань аспірантами. Взагалі ж для того, щоб отримати статус наукового результату здобувача, аспекти його наукової діяльності повинні належним чином уточнюватись, а не представлятись лише формально.

У підсумку можна говорити про те, що положення документа щодо присвоєння вчених звань [32] однозначно не ставлять у відповідність цим званням наукові результати за формою та змістом, що визначені у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [6]. Наведене вище та інші матеріали практики організації досліджень [4] дають підстави вважати, що підсистема присвоєння вчених звань в Україні не стала достатньо досконалим інструментом щодо стимулювання результативності наукової діяльності. Водночас нечітке розмежування наукової та науково-педагогічної діяльності при визначенні умов присвоєння вчених звань також стає джерелом деформацій стимулювання результативності науки в системі вищої освіти [15].

Важливішою складовою системи організації та стимулювання наукової діяльності має бути індивідуальна атестація вчених. Саме вона може проводитись достатньо періодично та охоплювати всіх, хто створює наукові результати. Атестація може забезпечувати доведення до дослідників обґрунтованих норм створення наукових результатів, слугувати засобом підтвердження «соціального контракту» вченого із суспільством, бути інструментом співпраці вчених і державної влади [25; 33].

Прийнята у 2019 р. форма індивідуальної атестації вчених [34] продовжує попередню схему в тому, що оцінювання наукових та суміжних із ними результатів здійснюється в межах наукової установи або наукового підрозділу ЗВО, тобто оцінювання результатів вчених здійснюється їх колегами по роботі. При цьому, відповідно до положення про атестацію [34], кожна організація затверджує власні атестаційні форми за категоріями наукових посад, а також вимоги та показники, що відповідають достатньо загальним критеріям і «*піддаються документальному підтвердженню*».

У чому може полягати проблематичність індивідуальної атестації вчених у запропонованому постановою Кабінетом Міністрів України [34] вигляді з точки зору стимулювання розвитку науки в країні? *По-перше*, можна очікувати, що наукові установи та підрозділи будуть мати значною мірою різні вимоги та показники наукової результативності. Зокрема, сумнівним виглядає дотримання всіма організаціями прогресивних норм якості та результативності, які знайшли відображення у висновках і рекомендаціях комісії міжнародних експертів [20] та прикладах позитивного досвіду розвинених країн [25]. *По-друге*, оцінювання наукових результатів колегами за місцем роботи створює умови для максимального впливу конфліктів інтересів, дію яких слід очікувати, незважаючи на проголошення рекомендації щодо їхнього уникнення [34]. Слід очікувати, що атестація у визначеній формі може бути достатньо дієвим інструментом щодо впорядкування наукових кадрів у межах організацій за вимогами їх керівництва, однак навряд чи ця атестація буде радикальним інструментом подолання деформацій системи стимулювання науки, зокрема в системі вищої освіти країни.

Чи можна говорити про те, що деформація системи стимулювання всієї науки має суттєвий вплив саме

в секторі вищої освіти в країні? Можливо, з позицій соціально-економічних чинників професійна дослідницька діяльність у наукових установах значно вразливіша, ніж пізнання, що знаходить впровадження в освітньому процесі. А тому професійна наука як діяльність щодо створення нового наукового знання, що не завжди може знайти швидке впровадження у товаровиробників, вимагає більш стабільного і достатнього державного фінансового забезпечення.

У той же час у ЗВО України протягом ринкових трансформацій трьох останніх десятиліть спостерігається ефект перерозподілу кадрового наукового потенціалу у бік специфічного «*викладацького пізнання*» [15]. В умовах, коли наукові результати й одержання нового наукового знання достатньо не стимулюються в університетах, викладачі мають можливість зосередитись на створенні педагогічного змістовного знання на основі когнітивного матеріалу «інших», на методології педагогіки та на інших педагогічних і психологічних дослідженнях, що спрямовані на вирішення основного завдання освіти [16; 29]. Ці знання викладачів продовжують активно використовуватись на ринку освітніх послуг, що підтверджується й діяльністю недержавних освітніх закладів в Україні.

Однак попередні дослідження доводять [4; 15], що в умовах тривалого негативного соціально-економічного тиску на дослідників і викладачів у ЗВО занепадає і наука «переднього краю» пізнання, і близька до неї, але дещо інша науково-педагогічна пізнавально-навчальна діяльність.

ВИСНОВКИ

1. Порівняльний аналіз показників наукової діяльності одного дослідника у європейських країнах вказує на низьку результативність українських учених. При цьому дослідники наукових установ академічного сектору мають дещо вищі, ніж вчені університетів, показники залучених на НДР коштів замовників промисловості та із закордонних джерел, а також кращі показники кількості публікацій у престижних журналах.

2. Система вищої освіти України має значний кадровий науковий потенціал, що на сьогодні налічує близько 170 тис. викладачів і дослідників. Однак можна констатувати неефективне використання цього потенціалу щодо одержання якісних результатів досліджень і конкурентоздатних розробок. Пояснюється це як обмеженням фінансуванням наукової діяльності ЗВО, так і деформацією цілей, підходів та вимог щодо НДР вчених, зокрема викладачів. Можна говорити про те, що це призводить до втрати інноваційної складової університетської науки в Україні.

3. Існує достатньо підстав вважати, що протягом останніх десятиліть дослідження викладачів у країні мають економічні, соціальні, та організаційні чинники більше зосереджуватись не на одержанні власного нового наукового знання, а на методологічному опрацюванні наукового доробку світової спільноти для цілей навчального процесу.

Серед організаційних підстав – обмеженість цілей і механізмів проведення індивідуальної атестації вчених та присвоєння вчених звань, а у сфері соціогуманітарної науки у ЗВО – ще й вади практики присудження наукових ступенів. У цілому можна говорити про те, що система регулювання та менеджменту університетської науки в

країні не забезпечує достатнього стимулювання наукових результатів високої якості в обсягах, що відповідали б науковому кадровому потенціалу у сфері вищої освіти.

4. Порівняння засобів стимулювання і результатів наукової діяльності вчених сектору вищої освіти в Україні та в інших європейських країнах дає підстави вважати, що за певних умов результативність вітчизняних дослідників та викладачів університетів щодо створення нового наукового знання може бути підвищеною. Однак для цього разом зі збільшенням фінансування слід подолати деформації цілей, підходів і системи менеджменту досліджень в університетах. Для цього доцільно в першу чергу підвищити роль індивідуальної атестації вчених як засобу періодичного оцінювання і стимулювання їх результативності щодо одержання нових якісних і корисних наукових знань, використовуючи наявний позитивний досвід [25] передових країн.

Література

1. Яцків Я.С. Хочу за науку замовити слово. Вісник НАН України. 2019. № 11[17]. С. 13–16.
2. Світяшук І., Стадний Є. Академічна міграція. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631 (дата звернення: 11.01.2020).
3. Cook I., Grange S., Eyre-Walker A. Research groups: How big should they be? *PeerJ*. 2015. V. 3, p. 989.
4. Порев С.М., Сандига І.В. Шлях науки університету. Київ, 2016. 112 с.
5. OECD. Frascati Manual 2015: Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development. The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities. Paris, 2015. 402 p.
6. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 07.03.2018 № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19> (дата звернення: 06.01.2020).
7. Наукова та інноваційна діяльність України, статистичний збірник, 2018: Державна служба статистики України. К., 2019. 108 с.
8. OECD. Public Research Institutions: Mapping Sector Trends. OECD, 2011. 161 p.
9. Intarakummerd P., Goto A. Role of public research institutes in national innovation systems in industrialized countries: the cases of Fraunhofer, NIST, CSIRO, AIST, and ITRI. *Research Policy*. 2018. V. 47, № 7. P. 1309–1320.
10. Kyvik S., Reymert I. Research collaboration in groups and networks: differences across academic fields. *Scientometrics*. 2017. V. 113, № 2. P. 951–967.
11. Etzkowitz H. MIT and the rise of entrepreneurial science. London and New York, 2002. 184 p.
12. Altbach Ph.G., Salimi J. (Eds.). The road to academic excellence: the making of world-class research universities. Washington, DC, 2011. 394 p.
13. Малицький Б.А. Научно-технический потенциал Украины от «добровских» времен до наших дней: две разные эпохи развития. *Наука та наукознавство*, 2015. № 2. С. 34–43.
14. Бублик С. Г., Велентейчик Т. М., Гончарова Т. В. Світові тенденції розвитку системи вищої освіти та місце в ній дослідницького процесу. *Наука та наукознавство*, 2019. № 1(103). С. 46–67.
15. Порев С.М. Між наукою і грою. Політика досліджень, університети і підприємницькі екосистеми. Київ, 2018. 179 с.
16. Shulman L. S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 1986. V. 15, № 1. P. 4–14.
17. Powell J.J.W., Dusdal J. Science production in Germany, France, Belgium, and Luxembourg: Comparing the contributions of research universities and institutes to science, technology, engineering, mathematics, and health. *Minerva*, 2017. № 55. P. 413–434.
18. Yatskiv Ya.S., Malyskiy B.A., Bublyk S.G. Transformation of Ukraine's Scholarly Research System in the 1990s: Transition to the Market. *Sci. innov.*, 2016. V. 12, № 6. P. 6–13.
19. UIS stat. UNESCO statistics. URL: <http://data.uis.unesco.org/> (дата звернення: 27.12.2019).
20. Chang H. Peer review of the Ukrainian research and innovation system (Horizon 2020 Policy Support Facility). Luxembourg, 2016. 79 p.
21. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions, 2-nd Ed., Enl. Chicago, 1970. 222 p.
22. SCImago Journal & Country Rank. URL: <http://www.scimagojr.com/> (дата звернення: 27.12.2019).
23. Bornmann L., Mutz R., Neuhaus C., Daniel H. D. Citation counts for research evaluation: Standards of good practice for analyzing bibliometric data and presenting and interpreting results. *Ethics in Science and Environmental Politics*, 2008. V. 8, № 1. P. 93–102.
24. DORA. San Francisco Declaration on Research Assessment 2012. URL: <https://sfdora.org/read/> (дата звернення: 06.01.2020).
25. HEFCE. Research Excellence Framework 2014: Manager's report. 2015. 121 p. URL: www.ref.ac.uk/media/ref/content/pub/REF_managers_report.pdf (дата звернення: 27.12.2019).
26. EuroOsvita.Net. URL: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=58> (дата звернення: 28.12.2019).
27. Єдина інформаційна система «Наука в університетах». URL: <http://kis.mon.gov.ua> (дата звернення: 05.05.2016).
28. Державна служба статистики України. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2015/gdn/reg_zp_m/reg_zpm15_u.htm (дата звернення: 06.01.2020).
29. Gess-Newsome J., Lederman N.G., Eds. Explaining Pedagogical Content Knowledge. Dordrecht, 1999. 320 p.
30. Shulman L. S. Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*. 1987. V. 57, № 1. P. 1–22.
31. Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів: Постанова Кабінету Міністрів України від від 24.07.2013 р. № 567. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567-2013-%D0%BF> (дата звернення: 06.01.2020).
32. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам: Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.01.2016 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16> (дата звернення: 06.01.2020).
33. Derrick G.E., Samuel G.S. Exploring the degree of delegated authority for the peer review of societal impact. *Science and Public Policy*, 2018. V. 45, № 5. P. 673–682.
34. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1999 р. № 1475: Постанова Кабінету Міністрів України від 3.04.2019 р. № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2019-%D0%BF> (дата звернення: 06.01.2020).

М.В. Стріха
доктор
фіз.-мат. наук,
професор

Стаття стосується надзвичайно актуальної теми ефективності університетської науки, але виконано її на низькому й суто схоластичному рівні. Для оцінювання ефективності взято лише публікаційну активність та обсяг залучення зовнішніх коштів (таблиці 1–4). Причому коли в таблицях 1–2 відображено такі публікаційну активність різних університетів, то дані таблиць 3–4 взагалі не дають змоги порівняти цифри установ НАН України, галузевих академій, університетів та того, що колись називали «галузеву наукою».

Автор у першому висновку статті стверджує: *«Порівняльний аналіз показників наукової діяльності у розрахунку на одного дослідника у європейських країнах вказує на низьку результативність українських вчених. При цьому дослідники наукових установ академічного сектору мають децю вищі, ніж вчені університетів, показники залучених на НДР коштів замовників промисловості та із закордонних джерел, а також кращі показники публікацій у престижних журналах».*

Цей висновок є сумнівним. Насправді, якщо результативність українських учених обраховувати, наприклад, як число статей у базах даних Scopus і Web of Science до бюджетного фінансування наукової діяльності, то цей показник виявиться в них у декілька разів вищим від їхніх європейських чи американських колег. Причому для НДЧ університетів ці показники виявляться вищими, ніж для НАН. Так само суттєво вищим для НДЧ університетів є й співвідношення залучених коштів до бюджетного фінансування – це є цифрами відкритої державної статистичної звітності.

Відтак автор, обмежившись тільки двома зазначеними вище показниками, відразу надзвичайно звузив свою методологічну базу і вартість свого аналізу. Як відомо, система наукометричних показників виникла в її сучасному вигляді на межі тисячоліть фактично на вимогу політиків, які, не розуміючись на науці, потребували водночас простих і наочних індикаторів ефективності використання бюджетних коштів, які вони виділяли на розвиток наукових досліджень. Застосування цієї системи потягло, поруч із позитивними, й негативні наслідки, найочевиднішим серед яких стало утвердження серед науковців нової парадигми їхньої праці, втіленої в сумновідомому гаслі «Publish or perish!» – «Публікуйся, або загинь!» Це спричинило появу величезної кількості непотрібних для прогресу науки статей, єдиною метою написання яких було «накручування» показників їхніх авторів.

Рецензія на статтю

С. Порева «Деформації та невикористані можливості університетської науки в Україні»

Ці та інші негативні наслідки механістичного зловживання наукометриєю викликали реакцію світової наукової спільноти, найвідомішими проявами якої стали Лейденський маніфест (<https://www.nature.com/news/bibliometrics-the-leiden-manifesto-for-research-metrics-1.17351>) та Сан-Франциська декларація щодо оцінювання результатів досліджень (DORA, <https://sfdora.org/read/>). Ці документи наголошують: *наукометричні показники можуть бути лише доповільними критеріями при експертному оцінюванні науковця чи наукової установи.* Декларацію DORA уже зараз підтримали 1887 наукових організацій світу, включаючи провідні університети, національні академії наук та професійні наукові асоціації. Провідні загальнонаукові журнали NATURE та SCIENCE регулярно друкують інформацію про конкретні приклади шкоди, якої завдає сучасній науці формальне використання даних наукометрії.

Натомість автор по суті залишається (як і значна частина вітчизняних «реформаторів») на позиціях десятирічної давнини, коли наукометрію вважали мало не «одкровенням Божим» і панацеєю на всі біди.

І тому автор нічого не сказав про ще одну важливу річ. Відмінність у публікаційних результатах НАН України й університетів зумовлена тим, що в НАН України питома вага так званої «третьої секції» традиційно низька, на той час як більшість науково-педагогічних працівників університетів (так само традиційно) представляють саме соціогуманітаристику.

Навіть на Заході інтеграція соціогуманітаристики в систему наукометричних показників значно нижча, і відкритим є питання, чи взагалі можна застосовувати тут певні підходи, природні для медиків чи фізиків (вузькість, наприклад, спільноти професійних єгиптологів чи етнологів Карпат роблять фактично неможливим застосування тут інструмента «сліпого» peer review). А тим часом соціогуманітаристика є важливою частиною національної науки, і фактично лишати її поза розглядом у контексті оцінювання ефективності науки в університетах – неприпустимо.

Нарешті, впадає в око, що автор вперто вживає аббревіатуру ВНЗ, замінену вже майже два роки тому на ЗВО з уваленням нового Закону про освіту.

Відтак стаття, попри наукоподібність викладу, лише прикре враження своїм обмеженим інструментарієм аналізу й вузькою методологічною базою. Її висновки погано обґрунтовані, і значна частина з них є вочевидь неправильними. Тому статтю друкувати не варто.

Відповідь автора Рецензенту (рецензія 1)

Статтю присвячено дослідженню аспектів деформації результативності наукової діяльності у вищій освіті України з метою пошуку шляхів їхнього подолання, що сьогодні є складовою важливою актуальною проблематики розвитку та ефективного використання результатів наукових досліджень і розробок у соціально-економічній системі країни.

«Відгук на рукопис статті», запропонований Рецензентом, містить ряд зауважень, які він вважає суттєвими. Автор щиро вдячний Рецензенту за висловлені ним мір-

кування щодо тесту статті, оскільки вважає критичні зауваження та пропозиції корисним засобом як обговорення складної та актуальної проблематики розвитку науки в університетах країни, так й інструментом покращення запропонованих у роботі положень. Важливим є те, наскільки зауваження та пропозиції Рецензента допоможуть і фаховій спільноті у вирішенні практичних завдань політики та менеджменту у науці та освіті. Доцільно проаналізувати, якою мірою наведені зауваження можуть слугувати вирішенню порушених питань.

Розглядаючи зауваження Рецензента, треба відзначити, що ставлення автора до наведеного у рецензії можна розподілити на певні складові.

1. Слід погодитись із тим, що ряд запропонованих у статті положень може викликати сумнів, оскільки ця стаття стосується порівняння результативності наукових досліджень та розробок. Як добре відомо, не існує ні єдиного, ні кращого методу, підходу, системи критеріїв та показників, що могли б надати незаперечні оцінки фрагментам наукового знання, що створюються вченими. У тексті, що обмежений форматом наукової статті, складно представити вичерпну і незаперечну систему критеріїв і показників оцінювання порівняння наукових знань у достатньо широкому тлумаченні, що задовольнила б будь-які вимоги критики. На сьогодні такої системи критеріїв і показників, так само як і такої статті, у світі не існує. А тому будь-яка система оцінювання має підстави для зауважень рецензентів.

Можна також погодитись із тим, що не існує системи наукометричних, зокрема бібліометричних, показників (таких як кількість публікацій і цитувань, різні індекси та співвідношення тощо), за допомогою яких можна було б представити всі виміри якості та цінності наукових результатів. У цьому у згоден із відповідними зауваженнями Рецензента.

Слід також погодитись із наступним міркуванням Рецензента: *«Навіть на Заході інтеграція соціогуманітаристики в систему наукометричних показників значно нижча, і відкритим є питання, чи взагалі можна застосовувати тут певні підходи, природні для медиків чи фізиків А тим часом соціогуманітаристика є важливою частиною національної науки, і фактично лишати її поза розглядом у контексті оцінювання ефективності науки в університетах – неприпустимо».*

2. Друга складова міркувань щодо зауважень і пропозицій Рецензента стосується того, що частину цих положень я вважаю сумнівними на підставах практико-методичного характеру і загального філософсько-методологічного дискурсу щодо обмеженості будь-яких окремих критеріїв та показників. Це стосується пропозиції Рецензента щодо показника «число статей у базах даних Scopus і Web of Science до бюджетного фінансування наукової діяльності».

Так само, як і використані показники державної та світової статистики, цей кількісний показник може мати певну обмежену корисність індикативного характеру на рівні країн та секторів економіки. Однак він не може застосовуватись для порівняння результативності досліджень та розробок окремих вчених на обмеженому інтервалі часу, тому що його використання потребує або суттєвого спрощення даних, або занадто складних розрахунків динаміки процесів фінансування, створення знань та представлення їх у публікаціях. Наприклад, викладач універси-

тету може взагалі не отримувати фінансування наукових досліджень, але одержувати і публікувати наукові результати, тоді як інший вчений отримує фінансування, однак не встигає опублікувати результати за обмежений період часу. Так само, лише обмежений індикативний характер буде мати цей показник і для значної частини вітчизняних університетів, де непоодинокі випадки, коли одні дослідницькі групи отримують держбюджетне фінансування, а інші не мають його. При цьому їх публікаційна активність може не мати строгої кореляції із цим фінансуванням, а більш залежати від інших чинників.

І ще одне міркування, яке говорить про сумнівність запропонованого Рецензентом показника: інколи наукове дослідження може виконуватись вченими багато років, здобутки авторів можуть різною мірою засновуватись на результатах «інших», а самі автори можуть працювати у різних закладах і установах, навіть – у різних країнах. А тому справжня «вартість» результатів, що наведені у конкретній статті, може аж ніяк не корелювати із держбюджетним фінансуванням конкретної установи чи закладу за певний проміжок часу.

Загальний висновок щодо другої групи міркувань полягає у тім, що як ряд пропозицій у статті, так і певні пропозиції Рецензента мають обмежену область застосування та/або є дискусійними. І продовження дискусії може бути корисним.

3. До третьої складової можна віднести міркування Рецензента, з якими автор статті не може погодитись. Так, безпідставним я вважаю наступне зауваження Рецензента:

«Натомість автори по суті залишаються (як і значна частина вітчизняних «реформаторів») на позиціях десятирічної давнини, коли наукометрію вважали мало не одкровенням Божим і панацеєю на всі біди».

Насправді, у статті наведено наступне:

«Звернемо увагу на те, що в Україні у державній науковій політиці та менеджменті достатньо часто використовуються бібліометричні показники [23]. Слід зауважити, що ні кількість цитувань публікацій, ні кількість самих публікацій не являють собою безпосередньо науковий результат, під яким традиційно розуміється нове наукове знання. Існує багато застережень щодо можливого неадекватного використання бібліометричних показників, зокрема при оцінюванні результативності дослідницьких груп і окремих вчених [23–25]».

І далі у статті:

«Публікація статті у престижному реферованому журналі дійсно часто свідчить про наявність у ній наукового результату. Водночас, опублікована стаття має когнітивно-комунікативну цінність як засіб представлення знань для їх використання суспільством, що є вимогою для діяльності вчених [5; 6]. Але сама форма публікації, наприклад, «стаття у Скопус», а також кількість статей безпосередньо не представляють ні зміст наукових знань, ні їх якість та корисність. Тому питання оцінювання змісту наукових результатів у розвинутих системах їх стимулювання вирішуються на основі експертного «розгляду колегами» текстів наукових публікацій [25]».

Можливо, автору у тексті не вдалося переконати Рецензента у тім, що однією з основних тез щодо використання показника кількості публікацій у статті є наступне:

«аналіз статистики ЮНЕСКО [19] і публікацій у Скопус [22] у сфері НДП показує, що кількість таких публіка-

цій на одного дослідника на рік у більшості країн Європи знаходиться у межах 0,3 – 0,6 і, в основному, поступово зростає. У розвинених європейських країнах цей показник у середньому становить 0,4, тоді як в Україні в останні роки — близько 0,21 — 0,23 [7; 22]».

І якщо у переважній більшості вітчизняних університетів показник кількості публікацій на одного вченого у відповідному році був нижчий за 0,21, то справедливим є те, що: «дані у Таблиці 2 можна вважати підтвердженням того, що далеко не всі науково-педагогічні працівники вітчизняних університетів за кількістю публікацій у Скопус досягають середнього рівня показників професійних дослідників».

Таким чином, у статті показник кількості публікацій фактично використовується не як чисельне представлення наукового результату, а як індикатор, що засвідчує представлення вченим матеріалу, який претендує на статус наукового результату.

4. І четверте, але не менш важливе. На жаль, автор не отримав від Рецензента оцінки своїх головних міркувань і пропозицій.

Стаття не про те, чи слід використовувати бібліометричні показники і яким чином – ці питання були предметом тривалих і численних обговорень у фаховому суспільстві. Місце наукометричних показників серед інших форм оцінювання добре відоме.

Вона й не про те, що кількість публікацій у значній частині українських університетів у розрахунку на одного вченого нижче, ніж середня по країні як за даними Міністерства освіти і науки України та Держстату України, так і за даними ЮНЕСКО, SCImago та інших джерел.

Стаття про те, що цілі, цінності та завдання професійних дослідників і професійних викладачів університетів дещо різні. Викладачі повинні, у першу чергу, засвоїти весь когнітивний доробок людства за предметом своїх навчальних курсів і забезпечити передачу його студентам незалежно від того, чим є цей доробок: лише усвідомленим знанням «інших» або власним новим науковим результатом. Основним завданням дослідника є, у першу чергу, не просто засвоєння знань «інших», а створення на цій основі власних нових знань. А тому дуже важливо, що в умовах недостатнього фінансування науки в університетах викладач має всі підстави зосереджуватись на створенні не змістовного наукового знання, а змістовного науково-педагогічного знання. Про наявність цієї розбіжності наголошується у дослідженнях *Лі Шульмана* (на кожну з двох статей якого 1986 і 1987 років має місце понад 20 тис. посилань) і інших представників закордонної фахової спільноти. І у статті ці дослідження знайшли продовження і доповнення, що представлено автором і не має аналогів «у» і «для» України.

У статті також показано, що наявна система державного стимулювання науки в університетах країни має суттєві вади: закладам бракує не лише коштів на наукові дослідження та розробки, а й обґрунтованих і конструктивних засобів та заходів державної політики та менеджменту. На підставі досліджень зроблено висновки про те, як нам слід використовувати досвід передових країн, особливо наукових атестацій Великої Британії Research Excellence Framework, для розвитку вітчизняної науки в університетах. І саме ці результати, на мою думку, повинні бути взяті до уваги, опрацювання, подальших дискусій та напрацювання практичних підходів, засобів та заходів.

На жаль, саме ця важлива та об'ємна складова статті, яка, на мій погляд, містить і оригінальні теоретичні положення, і корисні практичні пропозиції, залишилася поза увагою Рецензента. Можливо, автору не повною мірою вдалося зосередити увагу майбутніх читачів на матеріалі, що стосується як теоретичних обґрунтувань, так і практичних пропозицій щодо розвитку науки в університетах країни. Однак я вважаю, що у статті зроблено достатньо для того, щоб висвітлити напрацювання і пропозиції.

5. Зупинимось також на окремих тезах Рецензента.

Теза Рецензента: «Для оцінювання ефективності взято лише публікаційну активність та обсяг залучення зовнішніх коштів (таблиці 1—4). ... Відтак автори, обмежившись тільки двома зазначеними вище показниками, відразу надзвичайно звузили свою методологічну базу і вартість свого аналізу».

Думка, що наведена у тексті статті:

«Відзначимо, що навіть приблизні оцінки співвідношення результативності досліджень вчених як діяльності щодо створення нових наукових знань отримати дуже складно. І йдеться навіть не про те, що теорії та концепції у різних парадигмах потенційно несумірні [21], а їхнє використання в усьому світі нерівномірно у різних інноваційних системах. Так, дані, що наведені у Таблиці 1, свідчать про відсутність кореляції між кількістю дослідників і опублікованих ними статей у Скопус. Показники фінансування НДР мають впливати на чисельність дослідників у країні, однак остання виявляється більш складною похідною від соціально-економічних трансформацій».

Поясню цю думку. Автору статті відомо, що нове наукове знання, як результат наукових досліджень, у загальному плані є несумірним і неспівставним, що й маєть на увазі, коли я посилаюсь на роботу Т.Куна *The Structure of Scientific Revolutions (Kuhn T., 1970)*. Виключенням тут може бути лише ситуація, коли дві теорії мають один і той самий об'єкт і предмет, належать до однієї парадигми та системи знань, однак одна з них пояснює дещо більше, краще за іншу, доповнює та уточнює наявне наукове знання.

Враховуючи наведене, за неможливості одержати незаперечний результат щодо порівняння нових наукових знань різних вчених, у різних галузях, для різних об'єктів і предметів пізнання, світове фахове суспільство шукає критерії, показники та ознаки, що можуть характеризувати науковий результат у різних вимірах, можливо не так кількісно, як якісно. Це є характерним для наукознавства, теорії пізнання та когнітивних комунікацій, філософії і методології науки як соціогуманітарних систем пізнання, до яких належить робота.

У цих умовах автор відзначає у тексті статті певні складнощі порівняльного аналізу у науці, однак вважає за доцільне запропонувати наступне.

1. Як уже зазначалось, у статті наголошується, що не тільки показник кількості публікацій, а й сама наукова публікація ще не є науковим результатом, а лише його потенційним носієм. І слід погодитись із тим, що, як справедливо вказує Рецензент, застосування наукометричних показників мало й негативний ефект, «... спричинило появу величезної кількості непотрібних для прогресу науки статей, єдиною метою написання яких було «накручування» показників їхніх авторів».

Однак не можна відкинути те, що наукові публікації у діяльності вченого є необхідною складовою розповсюдження його результатів, а традиційна процедура опрацю-

вання статей іншими вченими-рецензентами сприяє вдосконаленню матеріалу. Це, до речі, відбувається і у нашому випадку за участю Рецензента.

І якщо у одному закладі або установі кожен з декількох сотень вчених публікує одну статтю (у перерахунку на одноосібні публікації) за вимогами Скопус у середньому раз на три роки (Таблиця 2, Київський національний університет), а в іншому закладі (установі) – одну статтю раз на 16 років (Ужгородський національний університет), то є підстави говорити про те, що науково-комунікативний результат КНУ саме за цим показником дещо вищий за відповідний результат УжНУ.

2. На мою думку, кількість коштів замовників і міжнародних грантів, що залучені на наукові дослідження та розробки у розрахунку на одного вченого, можна вважати економічним показником, що певною мірою характеризує у одному з інноваційних вимірів важливу складову діяльності на рівні країн та окремих галузей-секторів національних інноваційних систем. Саме так використовуються ці макроекономічні показники, враховуючи при цьому, що вже на рівні окремих закладів та установ вони можуть надавати хибні оцінки.

І ще одне. У статті не ставиться за мету обговорювати всі відомі варіації показників. Це значною мірою зроблено у публікаціях, на які є посилання. Автор намагається сформулювати нові та корисні співвідношення показників на основі доступних даних ЮНЕСКО та інших джерел задля того, щоб висвітлити проблему недостатнього стимулювання і забезпечення науки у вітчизняних університетах у порівнянні із системами вищої освіти інших європейських країн.

Таким чином, відзначаючи обмеження підходу, я вважаю запропоновані показники такими, що на певному рівні є корисними для порівняння результативності наукових досліджень та розробок у науково-комунікаційному та інноваційно-економічному вимірах.

6. Наступна теза Рецензента, яку не можна не прокоментувати:

«Відтак стаття, попри наукоподібність викладу, лишає прикре враження своїм обмеженим інструментарієм аналізу й вузькою методологічною базою. Її висновки погано обґрунтовані, і значна частина з них є вочевидь неправильними».

Автор не може погодитись із цією тезою Рецензента і висловлює наступне.

Стосовно висновку 1 у статті.

Порівняльний аналіз кількості публікацій у журналах, що обліковуються у наукометричній базі Скопус, а також коштів промисловості та закордонних фінансових джерел, що залучаються на дослідження та розробки за даними ЮНЕСКО, засвідчує, що ці показники у розрахунку на одного дослідника в Україні нижчі, ніж у більшості інших країн Європи. При цьому, зазначені показники для наукових установ академічного сектору дещо вищі, ніж для сектору вищої освіти.

Ці показники, на мою думку, безумовно не вичерпують того, що являє собою науковий результат як складна і багатовимірна сутність, починаючи від наукової ідеї, методів та засобів досліджень та закінчуючи умовами фінансового забезпечення науковців України та світу. Однак запропонований аналіз показників надає підстави говорити про певні розбіжності у тому, що являють собою цілі, цінності

та результати діяльності дослідників наукових установ та викладачів університетів. У роботі розглянуто питання цих розбіжностей і одержано результати, які можуть бути предметом подальшої дискусії та досліджень.

Стосовно висновку 2.

У статті зазначено, що *«Система вищої освіти України має значний кадровий науковий потенціал, що сьогодні налічує близько 170 тис. викладачів і дослідників».* Висновок щодо недостатньо ефективного використання цього потенціалу пояснюється у статті даними ЮНЕСКО, що наведені у Таблиці 3. За цими даними вітчизняна система вищої освіти залучає на дослідження та розробки коштів промисловості та закордонних джерел у розрахунку на одного дослідника менше, ніж не лише потужні країни Євросоюзу, а й такі, як Румунія, Угорщина та Болгарія.

Більш того, у статті вказано, що *«у ВНЗ України кількість викладачів у 2016 році становила 162 895 осіб, дослідників - 17 829 осіб»*, а дані у Таблиці 3 отримані із використанням цієї кількості дослідників. Однак, як добре відомо, відповідно до Закону України *«Про наукову і науково-технічну діяльність»*, *«науково-педагогічна діяльність – це педагогічна діяльність в університетах, академіях, інститутах та закладах післядипломної освіти»* і всі викладачі у цих закладах вважаються вченими. А кожен вчений, відповідно до Закону, *«отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати»*, тобто, формально, прирівнюється до дослідника. Таким чином, кошти, що залучені на наукові дослідження та розробки у вищій освіті України, за законодавством, мають підстави співвідноситись не лише із кількістю дослідників, а й з кількістю усіх науково-педагогічних працівників, що зменшить показник залучених коштів приблизно у десять разів.

Всі міркування, що мають місце у статті, а також те, що міститься у інших моїх публікаціях, на які у ній є посилання, переконливо доводять, що у вимірі внеску в економіку та інноваційну систему країни, наукові і науково-прикладні результати, що одержуються вченими у системі вищої освіти, значно нижчі за відповідні у більшості європейських країн.

Стосовно висновку 3.

У статті показано, що у випадку недостатнього стимулювання наукових досліджень і розробок в університетах науково-педагогічні працівники у них мають підстави зосереджуватись не на тому, що фактично не фінансується, а на дослідженнях, що забезпечують навчальний процес. Я вважаю, що у статті це положення достатньо обґрунтоване для того, щоб бути висновком у дослідженнях. Разом із тим, можуть мати місце окремі невраховані аспекти, що є предметом уточнень та дискусій.

Стосовно висновку 4.

На мій погляд, те, що *«за певних умов результативність вітчизняних дослідників та викладачів університетів щодо створення нового наукового знання може бути підвищено»* достатньо переконливо доведено у статті. Зокрема, йдеться про використання засобів та заходів щодо підвищення результативності, що використовуються у розвинутих країнах, і у цьому має місце посилання на досвід Великої Британії. Мені здається, що наявних обґрунтувань достатньо для того, щоб запропонувати цей висновок.

Однак питання розвитку науки в університетах країни потребують і подальших досліджень, і плідної конструк-

тивної дискусії. Таким чином, є достатньо підстав для того, щоб не погодитись із Рецензентом стосовно недостатньої, на його думку, обґрунтованості висновків.

7. Теза щодо ВНЗ – ВЗО. Рецензент пропонує використовувати аббревіатуру «ВЗО» та поняття вищого закладу освіти, що міститься у поточній редакції Закону України «Про вищу освіту», у той час як я застосовував аббревіатуру «ВНЗ» і відповідне поняття, що використовується у діючій редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». На мою думку, наявність цих двох визначень у діючому законодавстві України надає підстави щодо вживання і «ВЗО», і «ВНЗ», зокрема у публікаціях, які не претендують на статус нормативних документів. Можна погодитись із бажанням Рецензента використовувати терміни відповідно до діючого Закону «Про вищу освіту» і врахувати це зауваження, якщо вживання тієї чи іншої аббревіатури покращить її науковий зміст та сприйняття

В.П. Крижанівський
доктор істор. наук,
професор

Питання підвищення ефективності і реформування організації наукових досліджень в Україні є предметом більш чи менш активного обговорення серед наукової спільноти і, частково, владного менеджменту власне ще з початку 90-х років минулого століття. Останнім часом увага наукової громадськості та й певною мірою громадянського суспільства до означених питань помітно активізувалася на тлі явно негативних явищ і процесів у цій сфері і дедалі більшого відставання вітчизняної науки від темпів розвитку науково-технічного прогресу в розвинених країнах зарубіжжя.

За рівнем аналізу запропонованої проблеми стаття, на мій погляд, є в цілому змістовною, автор опирається на доволі переконливу аргументаційну базу, в статті вміщені аналітичні висновки, які, як предмет для подальшої наукової дискусії, безперечно заслуговують на увагу. Зокрема, становить певний інтерес і заслуговує на оприлюднення аргументація висновку щодо неефективного використання наявного в Україні кадрового наукового потенціалу для одержання якісних результатів досліджень, конкурентноздатних розробок та поступової втрати інноваційної складової університетської науки. Так само достатньо цікавою і переконливою в статті є побудована на порівняльному аналізі систем вищої освіти низки країн аргументація висновку про неефективність системи регулювання та менеджменту університетської науки в країні, оскільки вона не забезпечує достатнього стимулювання наукових результатів високої якості в обсягах, що відповідали б науковому кадровому потенціалу у сфері вищої освіти. Для підвищення цієї ефективності автор аргументовано пропонує, разом із збільшенням фінансування наукових досліджень, що є очевидною потребою, подолати деформації цілей, підходів і системи менеджменту досліджень в університетах, а також розробити і впроваджувати доско-

статті переважною більшістю читачів. Однак у нашому випадку використання одного з двох діючих термінів навряд чи є підставою для змістовної дискусії щодо опублікування або відхилення запропонованої наукової статті.

Загальний висновок: я не погоджуюся з міркуваннями Рецензента про те, що запропонована стаття не може бути опублікована. Напроти, є всі підстави вважати, що публікація як статті, так і альтернативних точок будуть стимулювати конструктивну дискусію з проблеми розвитку науки в університетах сьогодні в Україні актуальна і доцільна.

Дякую Рецензенту за висловлені міркування та зауваження, опрацювання та обговорення яких, без сумніву, сприятимуть зростанню знань і напрацюванню корисних пропозицій. ■

З повагою,
С. Порев

Рецензія на статтю

С. Порев «Деформації та невикористані можливості університетської науки в Україні»

наліші підходи до оцінювання результативності окремих дослідників і дослідницьких груп для її стимулювання та забезпечення у наукових установах і університетах.

Разом з тим ознайомлення зі статтею дає підстави для висновку, що непроста з точки зору структури, завдань, змісту, функціонального призначення, місця в науково-педагогічному процесі, а отже й менеджменту проблема розвитку науково-дослідного процесу в університетах аналізується в ній дещо однобоко – переважно з академічних позицій підвищення ефективності наукових досліджень, якості та результативності одержаних наукових знань. На цьому тлі інші, причому, виходячи з назви статті, ключові аспекти проблеми, що стосуються специфіки університетської науки та сучасних підходів до організації її функціонування і розвитку, розглядаються доволі побіжно, а в деяких випадках лише позначаються.

На мій погляд, перше, з чого очевидно варто було б розпочати міркування щодо університетської науки, це – з'ясування лише на перший погляд очевидного питання, що стосується самого сенсу, визначальної мети науково-дослідної роботи у навчальному закладі вищої освіти та визначення алгоритму діяльності викладача університету як наукового і педагогічного працівника.

Навряд чи можна беззастережно заперечити доволі поширене в університетському середовищі міркування щодо того, що головною метою обов'язковості участі педагогічного працівника у наукових дослідженнях є власне не отримання наукових результатів (хоча без їхньої появи ця діяльність, зрозуміло, ніколи не може бути віднесена до наукової), а передусім сам факт його активної дослідницької діяльності. Адже лише за таких умов науково-педагогічний працівник як творча особистість зможе власним прикладом мотивувати, орієнтувати і спрямовувати участь у науковому пошуку студентів, навчати їх веденню цього пошуку, що буде відповідати самому визначенню навчального процесу в університетах як освітньо-наукового. У статті це фундаментальне питання розглядається головним чином під кутом зору «педагогічної когнітивної відмінності між пізнанням викладача і дослідника», причому досить безапеляційно визначається як один із недоліків

університетської освіти той факт, що *«протягом останніх десятиліть дослідження викладачів у країні мають економічні, соціальні та організаційні чинники більш зосереджуватись не на одержанні власного наукового знання, а на методологічному опрацюванні доробку світової спільноти для цілей навчального процесу»*.

По-друге, через фокусування основної уваги на ефективності і результативності наукових досліджень з поля зору дослідника практично випали важливі для розуміння суті проблеми питання структури науково-дослідного процесу в університетах та взаємодії його основних елементів між собою загалом і з освітньо-науковим процесом зокрема. Цікаво було б ознайомитися з міркуваннями автора про сучасну роль у цьому процесі традиційних НДЧ,

університетських науково-дослідницьких інститутів, центрів, інших дослідницьких структур, можливі шляхи їхнього реформування та, найголовніше, – органічної участі у освітньо-науковому процесі. На окрему увагу дослідника в цьому контексті очевидно заслуговувало б і питання структури дослідницької діяльності та принципового змісту освітньо-наукового процесу в освітньо-наукових інститутах університетів, що стали доволі активно створюватися в останні десятиліття, міркування щодо відмінності таких освітньо-наукових структур від традиційних факультетів. Надто побіжно в статті розглянуто й питання щодо місця й ролі в розвитку університетської науки такого нового явища в сучасній Україні як дослідницькі університети. ■

І.О. Анісімов
доктор
фіз.-мат. наук,
професор

Близько 20 % тексту статті займає оглядова частина, яка, втім, повторює загальновідомі істини (про важливість науки для суспільства, недостатність її фінансування в Україні тощо).

Інколи авторські твердження в цій частині виглядають дивно. Наприклад: *«Незважаючи на наявність численних нормативно-правових і організаційно-методичних документів та наукових публікацій, між науковими системами різних країн існують розбіжності щодо зосередження установ, університетів і підприємств на науковій діяльності»*. Незрозуміло, як наявність нормативних документів – своїх у кожній країні – може ліквідувати розбіжності між цими країнами в організації науки).

Надто сміливо стосовно України звучить і заява, що розвиток та зростання результативності дослідницьких груп добре забезпечують організаційні форми наукових установ і дослідницьких університетів (підкреслення моє). Автор, мабуть, не знає, що в Україні досі немає жодного дослідницького університету, який би отримував декларовану нормативними документами державну підтримку. Думка автора, що *«результати дослідження проблем науки у ВНЗ України можуть бути цікавими не лише для локальних потреб, а й для світової фахової спільноти»*, як на мене, не виглядає обґрунтованою.

Спеціально зупинюся на тому, що автор ділить наукову сферу на наукові установи (інститути) державного (в Україні – академічного) сектора і університети. Звучить це твердження дивно з ряду причин. По-перше, значна кількість європейських університетів (і всі згадані в статті українські університети) отримують фінансування від держави. По-друге, за кордоном значна частка наукової

Рецензія на статтю

С. Порева «Деформації та невикористані можливості університетської науки в Україні»

продукції (в першу чергу, прикладного характеру) створюється в приватних лабораторіях, найбільші з яких належать міжнародним корпораціям.

Друга частина статті присвячена аналізу літературних джерел щодо ефективності та фінансування наукової сфери. Вона завершується тривіальним висновком про те, що фінансування науки в Україні недостатнє, а її ефективність (особливо в університетах) низька.

Автор стверджує, що *«дані про корисність наукових результатів можуть надати співвідношення залучених коштів вітчизняних і закордонних замовників»* (табл. 3). По-перше, цей показник з очевидних причин незастосовний ні до фундаментальних досліджень, ні до більшості гуманітарних наук, тому його інформативність можна порівняти із середньою температурою по лікарні. По-друге, все-таки повчально було б порівняти залучене фінансування із держбюджетним, але такої інформації в табл. 3 немає.

Третя частина статті присвячена відмінностям пізнання викладачів і дослідників. На мою думку, вона носить відверто надуманий характер, а сформульовані там твердження не мають об'єктивного підтвердження. З таким самим успіхом можна було б, наприклад, говорити про відмінності між викладачами і водіями, хоча значна частина викладачів водять машину. На думку автора статті, *«ціллю викладача є створення педагогічного змістовного предметного знання, у яке мають бути інтегровані педагогічні засоби»*, а не надання студентам знань і вироблення в них умінь, які знадобляться в реальному житті, в тому числі – якщо говорити про випускників університетів – і в науковій роботі.

Натомість автор замовчує ту очевидну обставину, що **науковці академічного сектора весь свій робочий час витрачають на дослідження, тоді як викладачі університетів більшу частину часу витрачають на викладання та виховну роботу зі студентами. Тому чекати від науковця та викладача однакової наукової активності, очевидно, не варто.**

У четвертій частині статті автор ставить питання: чи здатна існуюча в Україні система менеджменту науки подолати деформації її результативності? На мою думку, це питання (яке автор розглядає вкрай поверхнево, акцентуючи увагу переважно на вимогах до звання старшого дослідника і небажаності атестації працівників їхніми науковими установами) саме по собі є дургорядним для

розвитку науки в Україні (включаючи університетську науку). Ключовим є питання про непотрібність науки для існуючої в Україні економічної системи, орієнтованої на торгівлю сировиною і використання виключно зарубіжних технологій. Похідне від нього – питання про імітаційний характер фінансування науки. Це, в свою чергу, визначає неможливість оновлення її матеріальної бази та залучення талановитої молоді. Автор ж неявно дає зрозуміти, що винуватцями негараздів є самі науковці чи викладачі університетів, і якщо з них запитати по-справжньому, ситуація відразу поліпшиться. Втім, конкретні рекомендації щодо того, як це слід робити, в статті відсутні.

Стаття завершується Висновками. Перші два з них виглядають тривіальними й позбавленими будь-якої новизни. Третій не впливає з матеріалу статті і сприймається, як суб'єктивна думка автора. Четвертий, як на мене, пов'язує можливе поліпшення стану справ в університетській науці з відверто несуттєвими факторами.

Вважаю, що рецензована стаття хоч і присвячена актуальній проблемі, але не є оригінальною, не містить наукової новизни і практично цінних рекомендацій.

Відповідь автора Рецензенту (рецензія 3)

Приймаючи зауваження Рецензента як конструктивні, вважаю, що вони не є такими, що однозначно є негативним вироком для статті. Навпаки, наведені Рецензентом зауваження можуть бути підставою для дискусії, у якій я намагатимусь відстояти певні позиції.

Щодо «тривіальності». Дійсно, висновок про те, що «фінансування науки в Україні недостатнє», може сприйматися як тривіальний, якщо вважати його переконливо доведеним і незаперечним для всіх зацікавлених осіб ще до його висвітлення у статті.

Натомість, виходячи із вітчизняної практики забезпечення науки, таке міркування залишається сумнівним і недостатньо переконливим, наприклад, для тих осіб та суб'єктів державного управління, які визначають це фінансування. На жаль, поки що зарано говорити й про те, що вчені країни достатньо глибоко переконали у цьому платників податків – народ України. Ще більш складним є ставлення до питання про доцільність збільшувати фінансування наукових досліджень та розробок у вітчизняних університетах. Існує думка про те, що викладачі державних закладів отримують держбюджетне фінансування підготовки фахівців, однак від них вимагають мати в індивідуальних планах і завдання щодо одержання наукових результатів без «додаткового» фінансування досліджень.

Також у фаховій академічній спільноті країни існують сумніви у тому, що підвищення фінансування досліджень та розробок вчених університетів є так само доцільним, як і забезпечення цієї діяльності у наукових установах.

Далеко не тривіальним є міркування про те, що ефективність науки в Україні, зокрема й в університетах, низька. Певна частина вчених країни із цим просто не погоджується. Зокрема й тому, що існують не загальноприйняті критерії, показники та система порівняння наукових результатів, а проблема їх оцінювання, про що наголошується й у роботах багатьох фахівців, серед яких відомі *К.Р. Поннер*, *І. Лакатош* та *Т. Кун* — на монографію останнього є посилання у статті.

Не є тривіальним й перший висновок статті. Він є таким до тих пір, поки дослідник не заглиблюється у пошук до-

статньо обґрунтованих підтверджень або спростувань. Висновок є не тривіальним і незаперечним, а справедливим «для даних конкретних обставин». Ще більш нетривіальним і оригінальним є другий висновок, який зроблено на підставі аналізу цілей, цінностей та результативності викладачів в умовах різних підходів щодо забезпечення їхньої наукової діяльності у європейських країнах. І цей висновок значною мірою ґрунтується на результатах публікацій фахівців Американської асоціації дослідників освіти та інших закордонних фахівців, на які є посилання в статті.

Щодо наукової новизни статті. У достатньо загальному плані, «науковість» будь-якого соціогуманітарного дослідження, так само як і запропонованого, з часів античності була і продовжує залишатись сьогодні дискусійною. Тому я використав відомий підхід *І. Лакатоша* щодо науковості і отримання нового знання, яке представляє предмет дослідження більш повно й «краще», ніж попередні напрацювання. Із таких позицій у статті можливо треба було більше навести порівнянь із напрацюваннями *Л.С. Шульмана* та його послідовників щодо розмежування наукових і науково-педагогічних знань, однак такі порівняння вже мають місце у інших моїх публікаціях.

Щодо практичної цінності матеріалу статті. Стаття дійсно є більш матеріалом дослідження, ніж прикладної розробки. Я не ставив перед собою завдання щодо внесення конкретних змін у законодавство України та інші документи, а обмежився дослідженням підстав щодо цих змін.

Термін «заклади вищої освіти» (ЗВО) визначено у Законі України «Про вищу освіту», тоді як термін «вищі навчальні заклади» (ВНЗ) має місце у діючому Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність», а тому чинними є обидва поняття. Однак я вважаю урахування цього зауваження Рецензента доцільним.

Те, що інколи виступає як «загальновідомі істини» на макрорівні розгляду соціально-економічних процесів, при більш уважному вивченні часто вимагає уточнень. Так, для усвідомлення засад організації та стимулювання науки треба розглядати особливості видів і типів знань та досліджень викладачів і дослідників. Тому я починаю із відомих тез політики та менеджменту, переконуюсь у їх обмеженості й звертаюсь до теоретико-методологічних засад пізнання. А на філософсько-методологічному рівні ці «істини» суспільних практик саме й виявляються сумнівними, потребують уточнень.

Стосовно того, чи може «наявність нормативних документів ... ліквідувати розбіжності між цими країнами в організації науки»? Певною мірою – може. І не лише ліквідувати розбіжності, а й утворити їх, зробити систему забезпечення науки відповідною або неадекватною реально існуючим цілям, цінностям, методам і засобам пізнання та освіти.

Наприклад, некоректне тлумачення наукової та суміжних видів діяльності у нормативних документах веде до неадекватних вимог до їх суб'єктів, до стимулювання та забезпечення. Якщо все наведене у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» справедливе, то цей документ прямої дії зобов'язує всіх викладачів вітчизняних університетів отримувати наукові та/або науково-технічні (прикладні) результати, власне нове знання. І тут скористаємось міркуванням Рецензента стосовно відмінності між викладачами і водіями.

Якщо дослідника порівняти із водієм, а наукові дослідження та розробки – із водінням машини, то зазначений Закон зобов'язує всіх викладачів вміти «*водити машину*». І, на перший погляд, цього дійсно слід вимагати, як, зокрема, вважає суттєва частина «*водіїв*». Однак насправді в Україні за державною і світовою статистикою це здійснює лише близько 11 % вчених вищої освіти. А у Польщі та Угорщині у відповідному секторі «*водіями*» є чомусь понад 70 % фахівців. То чи потрібні в університетах країни викладачі, які «*не є водіями*», але якісно узагальнюють знання «*інших*» і доводять його студентам? І яким в університеті має бути спектр викладачів-«*водіїв*»?

На ці нетривіальні запитання я відповідаю так: сьогодні потрібні і досконалі викладачі, і викладачі-дослідники, і дослідники-викладачі тощо. Однак для кожного закладу може існувати своє оптимальне їх співвідношення, що має глибокі епістемологічні, методологічні та когнітивно-комунікативні підстави. Саме неврахування їх призводить до деформації і дослідницької, і освітньої діяльності.

Окремим питанням адекватності документів нормам пізнання є те, що саме вони стимулюють: утворення нових знань як первинного результату досліджень, вторинні показники публікацій, чи більш віддалені ознаки науки – наукові ступені, вчені звання тощо? До речі, а якою мірою документи і наведені показники щодо присвоєння вчених звань старшого дослідника, доцента, професора представляють саме нові наукові знання чи процеси їхнього створення? І чи не перетворились окремі документи із засобів стимулювання розвитку науки та вищої освіти на те, що, за висловлюванням Рецензента, «*саме по собі є другорядним для розвитку науки в Україні*»?

Відзначимо, що у тексті статті немає міркування про те, що в Україні існують дослідницькі університети. У той же час у публікаціях, на які є посилання (*Г. Іцковіц, Ф. Альтбах і Д. Салмі*), йдеться саме про світовий досвід діяльності дослідницьких університетів, а в моїх роботах – про модель дослідницького університету, яку можна було б реалізувати в Україні за певних умов.

Використовуючи показник «*зароблених коштів*» у розрахунку на одного дослідника, визнається, що він має більш загальний і абстрактний, ніж конкретний сенс, а тому його краще використовувати як кількісну підставу для якісного висновку на макрорівні. Головне його призначення у статті – засвідчити обмежене використання наявного кадрового наукового потенціалу сектору вищої освіти України у порівнянні з іншими європейськими країнами. Однак зрозуміло, що недостатнє фінансування досліджень і розробок продукує відповідну їх результативність не безпосередньо, а опосередковано, через діяльність вчених, яка не є однаковою для викладачів і професійних дослідників. Щодо порівняння залученого фінансування із держбюджетним, то стаття надає цю можливість, оскільки для вищої освіти країн перше представлено у таблиці 3, а друге – у таблиці 4.

Дійсно, головною метою діяльності викладача університету є набуття його студентами знань, умінь, навичок, компетентностей. Однак у статті йдеться не про головну мету, а про ціль власного пізнання викладача, яке має забезпечувати його діяльність. Я вважаю переконливими думки колишнього президента Американської асоціації освітніх досліджень *Лі С. Шульмана* щодо наявності двох типів знань: «*Content Knowledge*», що використо-

вує і викладач, і дослідник, а також «*Pedagogical Content Knowledge*» (статті 1986 та 1987 років), що є важливішою основою саме навчальної діяльності. На зазначені статті на сьогодні відповідно понад 25 тис. і понад 22 тис. посилань. І я не просто використовую їх, а й уточнюю модель діяльності викладача.

Слід погодитись із тезою Рецензента про те, що «*Ключовим є питання про непотрібність науки для існуючої в Україні економічної системи*», а тому у тексті статті наголошено: «*... в умовах соціально-економічних трансформацій в Україні, конкуренції за ресурси, зменшення інноваційної активності товаровиробників і невизначеності державної інноваційної політики виникли проблеми обмеженого фінансування НДР, а відтак – деформації у забезпеченні досліджень*». Однак я не просто констатую наведене, а роблю певні розрахунки. Запропоновані показники містять складову «*кошти від промисловості*», а відповідні дані наведено у таблицях 1, 3 і 4. Запропоноване підтверджує обмеженість фінансування науки у вітчизняних університетах.

У статті немає жодного міркування, що «*винуватцями негараздів є самі науковці чи викладачі університетів*», а навпаки йдеться про те, що в університеті можуть і повинні знаходити своє місце викладачі, що в різних пропорціях поєднують діяльності за моделями «*дослідник*» і «*викладач*». Всі вони можуть бути корисними в університеті, і для кожної групи фахівців можуть бути визначені відповідні критерії та показники оцінювання. І це співпадає із певними сучасними висновками щодо британської системи атестації Research Excellence Framework (REF).

Стосовно зауважень до третього висновку, я вважаю, що у відповідному розділі статті (із посиланням на результати роботи визнаних закордонних фахівців) доведено, що діяльність викладача і професійного дослідника, відповідно до їх головних завдань, має переконливі підстави для того, щоб спрямовуватись на досягнення різних результатів. І це далеко не лише «*суб'єктивна думка автора*», а й складова концепції закордонних фахівців щодо єдності та розмежування знань, що одержуються в наукових дослідженнях, і знань, що трансформуються для доведення студентам і наповнюються педагогічним змістом.

У частині методологічних засад присвоєння вчених звань матеріал є оригінальним, хоча ці аспекти неодноразово обговорювались на різних зібраннях фахових спільнот, а також представлено у моїх останніх публікаціях. У частині проведення державної атестації вчених певні думки щодо існуючої в Україні системи дійсно належать мені. Однак було опрацьовано й дуже потужно, значною мірою досконалу і розвинуту британську систему REF (до 2014 р. – RAE), – мені було що із чим порівнювати.

Вважаю дискусію навколо матеріалу статті за участю Рецензента дуже плідною щодо пошуку аргументів і положень, що як додатково обґрунтовують одне, так і піддають критиці та спростовують інше, вимагаючи доопрацювання та переосмислення. Широко вдячний Рецензенту за його висновки і зауваження як підстави для покращення статті і як джерело подальших корисних дискусій щодо вдосконалення науки, головним чином, що стосується вищої освіти України.

Дякую і сподіваюсь на подальшу плідну співпрацю у сфері проблем організації науки. ■

З повагою, *С. Порев*

Університети України

Фотокарта «Університети України»

- 1 – м. Київ. Київський національний університет ім. Т. Шевченка;
- 2 – м. Вінниця. Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського;
- 3 – м. Луцьк. Східноєвропейський національний університет ім. Л. Українки;
- 4 – м. Дніпро. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»;
- 5 – м. Донецьк. Донецький національний університет;
- 6 – м. Житомир. Поліський національний університет;
- 7 – м. Ужгород. Ужгородський національний університет;
- 8 – м. Мелітополь. Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького;
- 9 – м. Івано-Франківськ. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника;
- 10 – м. Кропивницький. Центральноукраїнський національний технічний університет;
- 11 – м. Луганськ. Східноукраїнський (Луганський) національний університет ім. В. Даля;
- 12 – м. Львів. Львівський національний університет ім. І. Франка;
- 13 – м. Миколаїв. Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомилинського;
- 14 – м. Одеса. Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова;
- 15 – м. Полтава. Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка;
- 16 – м. Острого. Національний університет «Острозька академія»;
- 17 – м. Суми. Сумський державний університет;
- 18 – м. Тернопіль. Тернопільський державний медичний університет ім. І.Я. Горбачевського;
- 19 – м. Харків. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна;
- 20 – м. Херсон. Херсонська державна морська академія;
- 21 – м. Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка;
- 22 – м. Черкаси. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького;
- 23 – м. Чернівці. Буковинський державний медичний університет;
- 24 – м. Чернігів. Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка;
- 25 – м. Сімферополь. Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського

Андрій Івченко
канд. геогр. наук,
стар. наук. співроб.
Інституту географії
НАН України,
м. Київ

Університет (лат. *universitas* – сукупність осіб, які навчають і навчаються) – заклад вищої освіти, започаткований в середньовічній Європі. Університет об'єднує низку факультетів з підготовки фахівців (точних, природничих і гуманітарних наук) високої кваліфікації. Перші університети з'явилися в Італії (*Болонья*, 1088; *Парма*, 1117; *Модена*, 1175), Англії (*Оксфорд*, 1167; *Кембридж*, 1209), Франції (*Париж*, *Сорбонна*, 1215) та Іспанії (*Саламанка*, 1218).

Найдавнішими університетами українських земель вважаються *Острозька слов'яно-греко-латинська академія* (1576), відновлена на сучасній Рівненщині, *Києво-Могилянська академія* (1659) на базі Києво-Братської колегії на київському Подолі і *Львівська єзуїтська академія* (1661) на основі Львівської колегії єзуїтів у серці галицької столиці.

Закон України «Про вищу освіту» (2014) визначає університет як багатогалузевий (класичний, технічний) або галузевий (профільний, технологічний, педагогічний, фізичного виховання і спорту, гуманітарний, богословський/теологічний, медичний, економічний, юридичний, фармацевтичний, аграрний, мистецький, культурологічний тощо) заклад вищої освіти, що провадить інноваційну освітню діяльність за різними ступенями вищої освіти, фундаментальні і прикладні наукові дослідження, культурно-просвітницьку діяльність, сприяючи поширенню наукових знань, та є провідним науковим і методичним центром з розвинутою інфраструктурою навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів.

За десятиліття незалежності України кількість вищих навчальних закладів університетського рівня (III–IV рівня акредитації) збільшилася (від бл. 150) в 2,3 рази (понад 350), при цьому середня чисельність студентів також збільшилася (881,3 тис. осіб, 1990/1991 рр.) приблизно в 2,2 рази (до 1954,8 тис. осіб, 2013/2014 рр.).

На фотокарті «Університети України» подані зображення відібраних найбільш знакових вищих навчальних закладів окремих регіонів країни найвищого рівня акредитації, що доповнюються коротким нарисом історії розвитку і трансформації університету та його сучасного стану.

1. Місто Київ. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка – державний самоврядний (автономний) дослідницький вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований російським імператором *Миколою I* як Київський Імператорський Університет Святого Володимира (1834), інститут народної освіти ім. М.П. Драгоманова (1920–1933), Київський державний університет (1933) ім. Т.Г. Шевченка (1939) орденів Леніна (1959) і Жовтневої Революції (1984); статус національного (1999). У структурі університету 13 факультетів (географічний; економічний; історичний; інформаційних технологій; комп'ютерних наук та кібернетики; механіко-математичний; соціології; психології; радіофізики, електроніки та комп'ютерних систем; фізичний; філософський; хімічний; юридичний), 8 навчальних інститутів (військовий, високих технологій, геології, журналістики, міжнародних відносин, післядипломної освіти, філології, управління державної охорони), освіту здобувають понад 26 тис. студентів.

2. Вінницька область, місто Вінниця. Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського – заснований як учительський інститут (1912) із трирічним терміном навчання без поділу на факультети, а його випускники викладали будь-який предмет; перетворено на дворічний державний учительський інститут (1935), присвоєно ім'я *Миколи Островського* (1937). Вінницький педагогічний інститут реорганізовано (1998) на педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, акредитований за статусом закладу вищої освіти IV рівня. Нині є багатопрофільним закладом, у структурі університету 7 факультетів (природничо-географічний; дошкільної, початкової освіти та мистецтв; філології і журналістики; фізичного виховання і спорту; історії, етнології і права; математики, фізики і технологій; іноземних мов) та Навчально-науковий інститут педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації.

3. Волинська область, місто Луцьк. Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки – перший університет на Волині (1993). Заснований (1940) як Луцький державний учительський інститут, перетворений (1951) на Луцький державний педагогічний інститут, якому присвоєно ім'я Лесі Українки (1952), створено Волинський державний університет ім. Лесі Українки (1993), якому наданий статус національного (2007) та сучасну назву (2012). В його структурі функціонує 14 факультетів (біологічний; географічний; економіки та управління; іноземної філології; інформаційних систем, фізики та математики; культури і мистецтв; історії, політології та національної безпеки; міжнародних відносин; педагогічної освіти та соціальної роботи; психології та соціології; фізичної культури, спорту та здоров'я; філології та журналістики; хімічний; юридичний); навчається понад 9 тис. студентів і слухачів.

4. Дніпропетровська область, місто Дніпро. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» – державний багатогалузевий вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, найстаріший заклад вищої освіти в місті і перший заклад вищої гірничої освіти України. Заснований як Катеринославське вище гірниче училище (1899), інститут (1912), академія (1993), статус національної (1997), статус університету (2002) і сучасна назва (2017). У структурі 5 інститутів (економіки, електроенергетики, гірничий, заочної освіти, безперервної освіти), 9 факультетів (будівництва, геологорозвідувальний, гірничий, електротехнічний, інформаційних технологій, менеджменту, механіко-машинобудівний, фінансово-економічний, юридичний), освіту здобувають до 20 тис. студентів.

5. Донецька область, місто Донецьк. Донецький національний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований в Донецьку як Сталінський педагогічний інститут (1937), державний університет (з 1965), статус національного (2000). До складу університету входять 13 факультетів (біологічний, додаткової і професійної освіти, економічний, іноземних мов, історичний, математики та інформаційних технологій, міжнародний, обліково-фінансовий, спеціалізований, фізико-технічний, філологічний, хімічний, юридичний); освіту здобувають понад 15 тис. студентів. Через військовий конфлікт на Донбасі (2014) частина університету переведено до Вінниці, де Донецький національний університет отримав ім'я **Василя Стуса** (2016) і включає 9 факультетів (біологічний, економічний, іноземних мов, історичний, математичний, фізико-технічний, філологічний, хімічний, юридичний).

6. Житомирська область, місто Житомир. Поліський національний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований на базі Ново-Чорторійської сільськогосподарської школи як Волинський агрономічний технікум (1922), переведений до Житомира та об'єднаний з технікумом землевпорядкування (1929), реорганізований на Житомирський сільськогосподарський інститут технічних культур (1930), Житомирський сільськогосподарський інститут (1935), Державну агроєкологічну академію (1994), університет (2001), Житомирський національний агроєкологічний університет (2008) та Поліський національний університет (2020). В структурі університету інститути регіональних екологічних проблем та післядипломної освіти, 8 факультетів (агрономічний, технологічний, ветеринарної медицини, інженерії та енергетики, екології і права, лісового господарства, обліку та фінансів, економіки та менеджменту); дослідні господарства; бл. 2,5 тис. студентів.

7. Закарпатська область, місто Ужгород. Ужгородський національний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, найпотужніший осередок освіти і науки в Закарпатті, заснований (1945) в Ужгороді як державний університет, статус національного – від 2000. У структурі університету 20 факультетів (біологічний, географічний, інженерно-технічний, історії та міжнародних відносин, математичний, медичний, медичний №2, стоматологічний, економічний, здоров'я та фізичного виховання, інформаційних технологій, післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки, суспільних наук, іноземної філології, туризму та міжнародних комунікацій, фізичний, філологічний, міжнародних економічних відносин, хімічний, юридичний), де освіту здобувають понад 13,6 тис. студентів.

8. Запорізька область, місто Мелітополь. Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1923) як Вищі педагогічні курси, Інститут соціального виховання (1930), Мелітопольський державний педагогічний інститут (1933), статус університету (2000), надано ім'я *Богдана Хмельницького* (2009). У структурі університету 4 факультети (природничо-географічний; інформатики, математики та економіки; хіміко-біологічний, філологічний), навчально-науковий інститут соціально-педагогічної та мистецької освіти, науково-дослідний інститут біорізноманіття наземних і водних екосистем; освіту здобувають бл. 5 тис. студентів.

9. Івано-Франківська область, місто Івано-Франківськ. Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1940) в Станіславі (Івано-Франківськ) як учительський інститут, згодом педагогічний інститут, перетворений на університет (1992), статус національного і сучасна назва – від 2002. У структурі університету 11 факультетів (історії, політології і міжнародних відносин; природничих наук; туризму; філології; педагогічний; філософський; математики та інформатики; іноземних мов; фізико-технічний; економічний; фізичного виховання і спорту) та 4 інститути (навчально-науковий юридичний інститут, навчально-науковий інститут мистецтв, інститут післядипломної освіти та доузівської підготовки, Коломийський навчально-науковий інститут); навчається бл. 19 тис. студентів.

10. Кіровоградська область, місто Кропивницький. Центральноукраїнський національний технічний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований як вечірній робітничий індустріальний інститут сільськогосподарського машинобудування (1929), Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування (1967), Кіровоградський державний технічний університет (1998); статус національного (2004), сучасна назва (2016). В структурі технічного університету 7 факультетів (сільськогосподарського машинобудування, механіко-технологічний, проектування та експлуатації машин, автоматики та енергетики, обліку та фінансів, економіки та менеджменту, підготовки спеціалістів для зарубіжних країн).

11. Луганська область, місто Луганськ. Східноукраїнський (Луганський) національний університет ім. Володимира Даля – державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, створений (1993) на базі Луганського машинобудівного інституту та кількох навчальних закладів регіону як Східноукраїнський державний університет; статус національного з 2000; ім'я Володимира Даля (2001). У структурі університету 4 факультети (природничих наук, комп'ютерних систем та інформаційних технологій, філології та масових комунікацій, електротехнічних систем) та 6 інститутів (цивільного захисту, технологій та інженерної механіки, транспорту і логістики, філософії і соціально-політичних наук, юриспруденції та міжнародного права, додаткової професійної освіти і дистанційного навчання). Через військовий конфлікт на Донбасі (2014) частина університету переведено до Северодонецька.

12. Львівська область, місто Львів. Львівський національний університет ім. Івана Франка – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, один із найстаріших університетів України, що є спадкоємцем єзуїтських колегіуму (1608–1661) та академії (1661–1773), університету Йосифа II (1784–1805), Львівського ліцею (1805–1817), університету Франца I (1817–1918), Львівського університету Яна Казимира (1919–1939) та Львівського державного університету (1939–1999); надане ім'я *Івана Франка* (1940); статус національного (1999). У нинішній структурі університету 19 факультетів (біологічний, географічний, геологічний, економічний, електроніки та комп'ютерних технологій, журналістики, іноземних мов, історичний, культури і мистецтв, міжнародних відносин, механіко-математичний, педагогічної освіти, прикладної математики та інформатики, управління фінансами та бізнесу, фізичний, філологічний, філософський, хімічний, юридичний); освіту здобувають бл. 20 тис. студентів.

13. Миколаївська область, місто Миколаїв. Миколаївський національний університет ім. Василя Олександровича Сухомлинського – найстарший вищий навчальний заклад IV рівня акредитації в Миколаєві, заснований (1913) як Учительський інститут, Миколаївський інститут народної освіти (1920–1930), інститут соціального виховання (1931–1933), Миколаївський державний педагогічний інститут (1933–1999), перетворений на університет (2002); надане ім'я *В.О. Сухомлинського* (2003) та статус національного (2010). У структурі університету 8 факультетів (біологічний, економічний, іноземної філології, механіко-математичний, педагогіки та психології, початкової та дошкільної освіти, фізичної культури та спорту, філологічний), навчально-науковий інститут історії, політології та права. Освіту здобувають бл. 6 тис. студентів.

14. Одеська область, місто Одеса. Одеський національний університет ім. Іллі Ілліча Мечникова – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований на базі Рішельєвського ліцею (1865) в Одесі як Імператорський Новоросійський університет (найстарший на півдні України). Університет розформований (1920), а на його базі створені фізико-математичний та соціально-гуманітарний інститути; Одеський державний університет відновлений (1933) на основі Одеського фізико-хіміко-математичного інституту, йому надане ім'я *І.І. Мечникова* (1945); нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965); статус національного і сучасна назва (1998). У структурі університету 11 факультетів (біологічний; геолого-географічний; історії та філософії; журналістики, реклами та видавничої справи; економіко-правовий; математики, фізики та інформаційних технологій; міжнародних відносин, політології та соціології; психології та соціальної роботи; романо-германської філології; філологічний; хімічний).

15. Полтавська область, місто Полтава. Полтавський національний педагогічний університет ім. Володимира Галактіоновича Короленка – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1914) в Полтаві відповідно до Імператорського указу як учительський інститут, перетворений на педагогічний (1919), народної освіти (1921), соціального виховання (1930), педагогічний (1933); присвоєно ім'я *В.Г. Короленка* (1949); перетворено на Полтавський державний педагогічний університет (1999) та надано статус національного (2009). В 4-х навчальних корпусах університету на 7-и факультетах (історичному, природничому, філології та журналістики, фізико-математичному, психолого-педагогічному, технологій та дизайну, фізичного виховання) навчаються бл. 8,5 тис. студентів.

16. Рівненська область, місто Острозьк. Національний університет «Острозька академія» – державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, створений (1994) в Острозі Рівненської обл. з метою відродження Острозької академії (1576–1636) – найстарішої науково-освітньої установи Острозької слов'яно-греко-латинської школи, заснованої (1576) на українських землях князем *Костянтином-Василем Острозьким* (1526–1608). Університет діє в історичних приміщеннях колишнього монастиря капучинів (1775–1832), жіночого училища ім. графа Дмитра Блудова (1865–1922) та новозбудованих спорудах; статус національного і сучасна назва (2000). У структурі університету 5 факультетів (гуманітарний, романо-германських мов, економічний, політико-інформаційного менеджменту, міжнародних відносин) та 3 інститути (довузівського, заочного та дистанційного навчання; дослідження української діаспори; практичної психології та психотерапії).

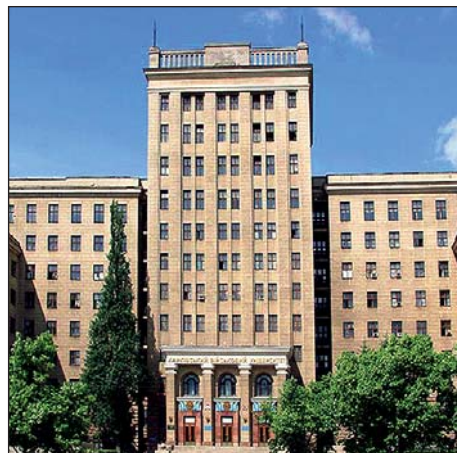
17. Сумська область, місто Суми. Сумський державний університет – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1948) в Сумах як навчально-консультаційний пункт заочного політехнічного інституту, філія Харківського політехнічного інституту (1966), фізико-технологічний інститут (1990) та університет – від 1993. У структурі університету 3 інститути (медичний, Конотопський та Шосткинський), 3 навчально-наукові інститути (фінансів, економіки та менеджменту імені О. Балацького; бізнес-технологій; права), 9 факультетів (іноземної філології та соціальних комунікацій, технічних систем та енергоефективних технологій, електроніки та інформаційних технологій), 3 центри освіти (заочної, дистанційної та вечірньої форм навчання; післядипломної освіти; лінгвістичний навчально-методичний) і 2 департаменти (міжнародної освіти та довузівської підготовки); навчається бл. 14 тис. студентів.

18. Тернопільська область, місто Тернопіль. Тернопільський державний медичний університет ім. Івана Яковича Горбачевського – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1957) в Тернополі відповідно до постанови уряду Української РСР як медичний інститут; присвоєно ім'я *І.Я. Горбачевського* (1992); перетворено на медичну академію (1997), реорганізовано на університет з сучасною назвою (2004). На 4-х факультетах (медичному, фармацевтичному, стоматологічному, іноземних студентів) та в 6-и навчально-наукових інститутах (морфології; медико-біологічних проблем; фармакології, гігієни та медичної біохімії ім. М.П. Скакуна; моделювання та аналізу патологічних процесів; медсестринства; післядипломної освіти) освіту здобувають понад 6 тис. студентів (третина – іноземці).

19. Харківська область, місто Харків. Харківський національний університет ім. Василя Назаровича Каразіна – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, один з найстаріших університетів Східної Європи, другий за віком в сучасній Україні (після Львівського) та п'ятий університет Російської імперії. Заснований (1805) як Імператорський університет; називався – Вільна академія теоретичних знань (1920–1921), Харківський інститут народної освіти (1921–1932), Харківський державний університет ім. О.М. Горького (1932–1990-ті); надано статус національного та ім'я засновника *В.Н. Каразіна* (1999). На 20-и факультетах (біологічний; географії, геології, рекреації і туризму; екологічний; економічний; іноземних мов; історичний; комп'ютерних наук; медичний; математики і інформатики; міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу; психології; радіофізики, біомедичної електроніки та комп'ютерних систем; соціологічний; фізико-енергетичний; фізико-технічний; фізичний; філологічний; філософський; хімічний; юридичний) університету освіту здобувають бл. 15 тис. студентів.

20. Херсонська область, місто Херсон. Херсонська державна морська академія – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1834) в Херсоні за царським Указом як училище торговельного мореплавства; згодом – Морехідні класи II розряду (1872), Морехідне училище малого плавання (1903), Херсонське морехідне училище далекого плавання (1905), робочий технікум водного транспорту (1920), Морехідне училище Міністерства морського флоту СРСР (1944), нагороджене орденом Дружби народів (1984), реорганізоване на морський коледж (1996); державний морський інститут (2007), сучасний статус і назва (2011). Учбовий заклад носив ім'я Імператора *Олександра II* (1872–1917) та лейтенанта *П.П. Шмідта* (1970–1996). У структурі академії факультети судноводіння і енергетики суден, заочної форми навчання, морський коледж і професійно-морський лицей; освіту здобувають бл. 8,5 тис. курсантів, студентів та учнів.

21. Хмельницька область, місто Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований в Кам'янці-Подільському (1918), інститут народної освіти (1921), інститут соціального виховання (1930), педагогічний інститут (1948), який носив ім'я (1968–1997) академіка *В.П. Затонського*; університет (1997); статус національного, ім'я *І.І. Огієнка* (митрополита *Іларіона*) і сучасна назва (2008). Університет розміщено в 12-и навчально-лабораторних корпусах, в його структурі 10 факультетів (історичний, фізико-математичний, економічний, української філології та журналістики, іноземної філології, фізичної культури, педагогічний, природничий, корекційної та соціальної педагогіки і психології, військової підготовки), 11 науково-дослідних центрів, військовий коледж сержантського складу тощо; освіту здобувають до 8 тис. студентів.

22. Черкаська область, місто Черкаси. Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1921) як Черкаський інститут народної освіти, педагогічний інститут (1933); надано статус університету та ім'я *Б. Хмельницького* (1995), статус національного (2003). До складу університету входять 8 навчально-наукових інститутів (іноземних мов; історії і філософії; економіки і права; педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва; природничих наук; фізичної культури, спорту і здоров'я; української філології та соціальних комунікацій; фізики, математики та комп'ютерно-інформаційних систем) та 2 факультети (психологічний; обчислювальної техніки, інформаційних та управляючих систем), освіту здобувають понад 6 тис. студентів.

23. Чернівецька область, місто Чернівці. Буковинський державний медичний університет – створено (1944) в Чернівцях на базі 2-го Київського державного медичного інституту (1931–1944). Багатопрофільний навчальний заклад IV рівня акредитації Міністерства охорони здоров'я України та один із найбільших в регіоні – понад 5 тис. студентів (близько третини – іноземці), до 1400 співробітників. Попередні назви і статус: Чернівецький державний медичний інститут (1944–1997), Буковинська державна медична академія (1997–2005). У Структурі університету 7 факультетів (медичний №1, медичний №2, медичний №3, медичний №4, стоматологічний, фармацевтичний, післядипломної освіти), медичний ліцей, Чернівецький, Вашківський та Новоселицький медичні коледжі, підготовче відділення для іноземних студентів.

24. Чернігівська область, місто Чернігів. Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Тараса Григоровича Шевченка – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1916) як Учительський інститут, педагогічний інститут (1954) та Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка (1998); статус національного (2010) та сучасна назва (2017), що затверджує його правонаступником Чернігівського колегіуму (утвореного в 1700) зі збереженням національного статусу. У структурі університету 7 факультетів (фізико-математичний, технологічний, фізичного виховання, початкового навчання, філологічний, хімічно-біологічний, психолого-педагогічний) та навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського, де здобувають освіту бл. 5 тис. студентів.

25. Автономна Республіка Крим, місто Сімферополь. Таврійський національний університет ім. Володимира Івановича Вернадського – вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, заснований (1918) в Сімферополі як Таврійський університет, Кримський університет ім. М.В. Фрунзе (1921), Кримський державний педагогічний інститут ім. М.В. Фрунзе (1925–1972), Сімферопольський державний університет ім. М.В. Фрунзе (1972–1999); сучасний статус і назва (1999). До втрати контролю над Автономною Республікою Крим (2014) у структурі університету було 16 факультетів, а освіту здобували понад 12 тис. студентів. Нині Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського перебуває у Києві, в його структурі 4 навчально-наукових інститути (управління, економіки та природокористування; гуманітарний; філології та журналістики; муніципального управління та міського господарства), де навчаються до 4 тис. студентів. На базі Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського в Сімферополі створено (2014) Кримський федеральний університет ім. В.І. Вернадського – російський федеральний університет, найбільший вищий навчальний заклад Кримського півострова.

ДИТИНОЦЕНТРОВАНІСТЬ ЯК ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Психологічна служба в системі освіти є складовою державної системи охорони психологічного здоров'я громадян України.

У сучасному навчальному закладі психологічна служба є важливою ланкою навчально-виховного процесу.

У контексті реалізації особистісно орієнтованої парадигми освіти в історичній ретроспективі висвітлено розгортання діяльності психологічної служби системи освіти в умовах незалежної України. Важливі теоретичні і фактографічні дані узято з праць О. Бондаренка, Л. Бурлачука, А. Гобод, О. Киричука, О. Музичук, А. Обухівської, В. Панка, В. Рибалка, І. Ткачук, І. Цушка, американського вченого Ivan Z. Holovinsky, а також досягнуто в результаті аналізу попередніх і сучасних нормативно-правових документів.

Наталія Дічек
доктор педаг. наук,
професор,
зав. відділу історії
та філософії освіти
Інституту педагогіки
НАПН України,
м. Київ

ВСТУП

З узагальненням у нашій державі парадигми особистісно орієнтованої освіти, що пов'язуємо з прийняттям українською владою людино- й національноцентрованих законодавчих документів (Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI ст.»), 1993 р.; оновлена редакція Закону про освіту, 1996 р.; Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст., (2002 р.), з демократизацією життя у незалежній Україні, а також з поживанням педагогічних ініціатив освітян відповідно активізувалися й процеси диференціації й індивідуалізації навчання, виховання, соціалізації дітей і молоді як практичних виявів реалізації дитиноцентрованої філософії освіти.

Ще на початку XXI ст. академік **В. Кремень** обґрунтував установа в нашій освіті парадигми «особистісної педагогіки» [18; 19; 20], покликаної забезпечити формування громадянина – творчої особистості, здатної до інноваційної діяльності в українському суспільстві XXI ст., суспільстві, котре, як і в більшості країн світу, визначається нині як «*суспільство знань*».

Сутнісні ознаки особистісно орієнтованого навчання охоплюють «*гуманне суб'єкт-суб'єктне співробітництво всіх учасників освітнього процесу, діагностично-стимулюючий спосіб організації пізнання; проектування вчителем (а згодом й учнями) індивідуальних досягнень в усіх видах пізнавальної діяльності, чутливості їхньому віку; якомога повніше врахування у добірї змісту, в методиках, стимулах навчання та системі оцінювання діапазону особистісних потреб*» [39, с. 627]. Ці чинники, визначені відомим українським ученим-дидактом, академіком **О. Савченко**, нерозривно пов'язані з якнайширшим використанням здобутків психології у галузі вивчення особистості, з упровадженням результатів педагогічної вікової, соціальної психології у шкільну практику.

Досліджуючи з 2010 року у ретроспективному вимірі проблему індивідуалізації навчання і виховання як педагогічний феномен в освіті України (остання третина XIX ст. – початок XXI ст.), вчені дійшли висновку, що вона зародилася в процесі розвитку педагогічної психології і саме її надбання поступово, з накопиченням експериментально підтверджених відомостей про специфіку набуття дитиною-людиною знань й умінь, про її природні схильності й темперамент, мотиви діяльності тощо визначали засади впровадження в освітній процес особистісно орієнтованих форм і методів навчання [7].

Особливою формою практичного комплексного використання в українській освіті психологічних знань про особистість стала офіційно започаткована у 1991 р. психологічна служба системи освіти [16]. Водночас її прообразом слід вважати вперше організовані в нашій країні ще у 1920-х роках у містах Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ лікарсько-педагогічні консультації [8], які забезпечували психологічну експертизу й діагностику дітей та учнів, психолого-педагогічне консультування дітей та їхніх батьків, істотно сприяючи запровадженню диференційованого підходу до шкільного навчання, частково – здійсненню профорієнтаційної роботи серед старшокласників. Однак після зруйнування в першій половині 1930-х років української наукової психологічної школи (в першу чергу – харківської) довгі роки окремої самостійної практико орієнтованої психологічної інституції, окрім психолого-медико-педагогічних комісій, що діяли при районних відділах освіти, в Україні не було.

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПССО В УКРАЇНІ

Початок відліку діяльності психологічної служби системи освіти (далі ПССО) в Україні пов'язаний із набуттям 1991 р. чинності наказу міністра освіти України **П. Таланчука** «Про розвиток практичної психології в системі освіти» та з організацією того ж року у складі Науково-дослідного інституту психології (нині – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України) нового підрозділу – Науково-методичного центру практичної психології, у складі якого був і центр психологічної служби в системі освіти України [16, с. 6]. Варто зазначити важливу роль у його створенні відомого вченого, тодішнього директора Інституту, академіка **О. Киричука**, котрий всіляко сприяв розширенню проблемного поля української психології. Повне вивільнення на початку 1990-х років української гуманітарної думки від моноідеології сприяло поширенню ідей про необхідність гуманізації всієї освітньої сфери. Одним із її шляхів стало інтенсивне використання практичної психології. Окреслюючи в 1993 році стан і перспективи розвитку практичної психології в системі народної освіти в Україні, академік **О. Киричук** писав, що в освітньому просторі держави дедалі більшого визнання набуває гуманістичний підхід, що відзначається «увагою до емоційних аспектів взаємодії учителя та учнів, відповідно перенесенням центру уваги з процесу навчання на процес учіння, з процесу виховання на процес самовиховання» [16, с. 3].

Започаткуванням діяльності ПССО було здійснено важливий крок у практичній реалізації ідей про масштабну індивідуалізацію та диференціацію насамперед у сфері шкільної освіти, адже головним завданням психологічної служби визнавалося «*підвищення рівня навчально-виховного процесу в закладах освіти*» завдяки створенню в них «*умов для самовиховання і саморозвитку кожного учня*» [16, с.7], а також якнайширше упровадження психологічних знань у шкільну практику [17].

Визначальним у розширенні й інституціоналізації роботи психологічної служби в Україні вважається прийняття у 1993 р. Положення про психологічну службу в системі

освіти, яке в подальшому неодноразово зазнавало редагування в зв'язку зі змінами в законодавстві й практичних потребах суспільства. У той час основними завданнями ПССО України було визнано «*сприяння повноцінному розвитку особистості вихованців, учнів, студентів на кожному віковому етапі, створення умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку; забезпечення індивідуального підходу до кожного учасника навчально-виховного процесу на основі його психолого-педагогічного вивчення; профілактика і корекція відхилень в інтелектуальному і психофізичному розвитку вихованців, учнів, студентів*» [33]. Виконання завдань покладалося на шкільних психологів (чи практичних психологів).

Наприкінці 1990-х років основними завданнями практичного психолога в школі згідно з уточненим й оновленим Положенням [34] вважалися: діагностика або обстеження окремих дітей чи груп; корекція відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці учнів, схильності до шкідливих залежностей та правопорушень; подолання різних форм девіантної поведінки; реабілітація, тобто надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, які перебувають у кризовій ситуації; профілактика або своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках; запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі; прогностика або розроблення і застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах; проектування змісту і напрямів індивідуального розвитку учнів і складання на цій основі життєвих планів.

Легітимація ПССО відбулася, але внаслідок того, що українська «*система освіти досить довго існувала без психологічної служби, то дуже повільно включала її в структуру свого функціонування. Труднощі взаємодії психологічної служби зі своїм замовником – системою освіти – були зумовлені недостатньою визначеністю самого соціального замовлення*», – пише активний учасник запровадження і розбудови діяльності ПССО в Україні, з 2000 р. її керівник **В. Панок** [32, с.74]. Ускладнювало процес становлення психологічної служби й те, що вона одночасно почала охоплювати весь комплекс психологічних проблем, які треба було розв'язувати в школі (у зарубіжних країнах включення різних аспектів відбувалося поступово, згідно з соціальним замовленням освіти в певний час).

ШЛЯХОМ УДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПССО

Очевидно, що один шкільний психолог як штатний працівник навряд чи міг би забезпечити виконання повного комплексу згаданих у Положенні [34] видів роботи. Про це вже на початку розгортання в країні діяльності шкільної психологічної служби писав відомий психолог **Ю. Гільбух**, один з фундаторів сучасної психодіагностики в Україні [6]. Він зробив вагомий внесок у повернення в науковий і практичний обіг психодіагностики як дієвого інструменту вивчення природи дитини. Саме в керованій ним лабораторії психодіагностики і психології диференційованого навчання НДІ психології було обґрунтовано потребу запровадження в Україні посади шкільних психологів, що було відображено в Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Особливу увагу співробітники наукового підрозділу приділяли ство-

31 березня 2016 р. на факультеті соціальної та психологічної освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток психологічної служби в системі освіти
та особливості діяльності психолога в роки становлення незалежної України».

На фото: перед учасниками виступає керівник НДЛ «Вдосконалення майстерності практичного психолога»
канд. психол. наук, доцент Світлана Діхтяренко.

З цікавою доповіддю виступив Піхуля Сергій Олексійович – викладач кафедри військової підготовки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, який ознайомив всіх присутніх з особливостями самовдосконалення як ресурсом стресостійкості в умовах негативного інформаційно – психологічного впливу

ренню спеціальних програм та навчальних комплексів, за якими педагоги та шкільні психологи могли працювати з окремими категоріями дітей, тобто реалізовувати диференційований підхід.

Аналізуючи перші кроки запровадження психологічної служби в школі, Ю. Гільбух писав, що *«поява шкільного психолога – це лише початок тривалого й складного процесу психологізації школи. Лише тоді, коли кожен учитель буде достатньою мірою володіти психологічними (зокрема й психодіагностичними) знаннями й уміннями, можна буде говорити про появу в школі психологічної служби»* [6, с.4]. Він пов'язував прихід до школи фахівця-психолога з вимогою постійно підвищувати й вдосконалювати психодіагностичну функцію самого вчителя, бо лише за його фахової взаємодії з психологом, який спрямує дії педагога, буде *«забезпечено основу диференціації й індивідуалізації навчально-виховного процесу»*. Учений наголошував, що вчитель як суб'єкт шкільної психологічної служби (а він на цьому наполягав) не може постійно звертатися до шкільного психолога по консультацію, а має вміння діяти самостійно. Щоб така вимога стала дійсністю, писав Ю. Гільбух у 1993 році, слід якнайшвидше одночасно розгортати й психодіагностичну підготовку студентів педагогічних вишів, і відповідну перепідготовку вчителів [6, с.20]. Він ставив питання про важливість розроблення *«вчительської психодіагностики»* [6, с.24]. Сам учений розробив цикл лекцій з психологічної діагностики і психології особистості, який викладав на курсах підвищення кваліфікаційного рівня шкільних психологів, методистів, учителів [4, с.74].

Важливо зазначити, що лише від 1999 р. було започатковано підготовку фахівців нової спеціальності – *«практичний психолог»* і вперше у СНД (2006 р.) було опубліковано підручник «Основи практичної психології» [23]. За даними професора В. Панка, у 1994 р. в освітніх закладах працювало 2852 практичних психологів (6,5 % з них мали базову вищу психологічну освіту, решта – лише річні курси перепідготовки), в 1995 р. кількість психологів в освітніх закладах зросла на 1799 осіб, а на кінець 2003–2004 навчального року чисельність психологічної служби України становила вже 9317 осіб [30, с.9].

І донині найбільша кількість практичних психологів працює саме у загальноосвітніх закладах освіти [40], що об'єктивно пояснюється виникненням психологічних проблем у дітей в ході вторинної соціалізації. У своїй діяльності, яка регламентується відповідною редакцією Положення, шкільні психологи послуговуються такими формами роботи, як читання лекцій, проведення групових тренінгів і занять, індивідуальні консультації для учнів, учителів, батьків, тестування й анкетування всіх учасників навчально-виховного процесу тощо. Практичні психологи покликані також вивчати індивідуально-психологічні особливості школярів з урахуванням вікових, статевих та національних відмінностей та враховувати міжособистісні взаємини учнів [9]. Важливим завданням є й вивчення особливостей пізнавальних процесів особистості, надання методичної допомоги вчителям для проведення психолого-педагогічної діагностики. Таким чином, на практичного психолога покладається багато складних дослідницьких і прикладних функцій, виконання яких і забезпечує індивідуалізацію навчання, виховання, соціалізації.

Проблеми оновлення й удосконалення діяльності ПССО та її регулятивної бази залишається вагомими і для сучасного реформування в Україні освітньої галузі. Так, у лютому 2018 р. Міністерство освіти та науки України винесло на громадське обговорення проект Положення про психологічну службу системи освіти України, де зазначалося, що мета діяльності цієї служби полягає в сприянні *«створенню умов для соціального та інтелектуального розвитку здобувачів освіти, охорони психічного здоров'я і надання психологічної допомоги (психологічної підтримки) всім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань системи освіти»* [36]. Уже 22 травня 2018 року наказом № 509 МОН України оновлене «Положення про психологічну службу системи освіти України» набуло чинності. У ньому визначено такі обов'язки практичного психолога: психологічне забезпечення освітнього процесу, супровід здобувачів освіти, а також проведення просвітницької роботи щодо формування психологічної культури, в тому числі консультування батьків і педагогічних працівників.

Новим, порівняно з попередніми редакціями, у Положенні стало завдання *«формування психологічної готовності учасників освітнього процесу взаємодіяти з дітьми з особливими освітніми потребами»*, що корелюється з проголошеною орієнтацією на забезпечення інклюзивної освіти. Також практичний психолог має займатися профілактикою злочинності, алкоголізму, наркоманії, інших залежностей і шкідливих звичок серед учасників освітнього процесу. Тобто відповідно до нових об'єктивних викликів дійсності коло завдань працівника ПССО розширилося, натомість визначення його навантаження (у погодинному еквіваленті) не зазнало змін, що, на мою думку, є алогічним.

Якщо порівняти тексти Положень 1999 р. і 2018 р. [34; 36], то вияснюється, що навантаження на психологів не зменшилося, хоча до списку завдань додалися нові, соціально значущі виклики, на які слід своєчасно реагувати (питання інклюзивної освіти, кіберзалежності підлітків, формування у дітей кліпового мислення, негативні аспекти молодіжної субкультури та ін.).

3 ГУЩИНИ ПОДІЙ

Ретроспективне висвітлення діяльності ПССО України у контексті реалізації особистісно орієнтованої освіти потребує розкриття внеску її теперішнього керівника, який обіймає посаду від 2000 р. (і донині), доктора психологічних наук (2011), професора **Віталія Панка**. У повному сенсі слова він стояв біля витоків роботи ПССО, адже як науковий співробітник брав безпосередню участь у фундації прототипу служби в межах Науково-дослідного інституту психології (1991); у розробленні Концепції національної соціально-педагогічної служби (1994) [27]; у створенні (1998) в країні самостійної організації – Українського науково-методичного центру (далі Центр) практичної психології і соціальної роботи як наукової установи в системі Академії педагогічних наук України [30, с.9]; у визначенні, що є головним на етапі запровадження служби її структури напрямів, цілей, завдань та функцій; у тривалому розробленні й вдосконаленні теоретико-методичного забезпечення діяльності працівників служби, стандартів їхньої роботи і нормативно-правової бази.

Ще в 1992 р., виступаючи на конференції НДІ психології, В. Панок наголосив, що усвідомлення необхідності застосування психологічних знань у навчально-виховному процесі почалося «знизу», тобто самими педагогами, і акцентував на тому, що визнані на той час ключовими завдання шкільної освіти – диференціація навчання, підвищення його якості, забезпечення розвитку здібностей і талантів дітей – без психологів і психології виконати не можливо, так само як і розв'язувати проблеми профорієнтації і професійного добору, важковиховуваності, створення якісно нових підручників, прогнозування особливостей психічного розвитку дітей [26, с.17].

Згодом, обґрунтовуючи у докторській дисертації теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні, вчений визначив 1991–2004 роки як другий організаційний період в історії її розвитку (перший він пов'язав з 1920–1930 роками), а від 2004 р. і дотепер, на його думку, відбувається період стабільного розвитку психологічної служби [29, с. 11]. Однак інший історик розвитку української психології **О. Музичук** стверджує, що вже «у 1973 р. було розроблено концепцію створення психологічної служби в Україні на різних ієрархічних рівнях» [21, с. 216], а її головним завданням визнано «ефективне використання інтелектуальних і емоційних (загалом психологічних) ресурсів людини в усіх видах її трудової і громадської діяльності» [2, с. 216]. Подібні думки знаходимо й у професора **В. Войтка** (1977), який писав про створення в той час «психологічної служби для попередження і ресоціалізації неповнолітніх правопорушників та важковиховуваних підлітків» [5, с. 7]. На мою думку, відлік діяльності ПССО в Україні доречніше вести від 1993 р., коли прийняли перше офіційне Положення про психологічну службу в системі освіти.

Досліджуючи у ході масштабного експериментального вивчення ефективність роботи ПССО у перші десятиліття незалежності нашої держави, В. Панок з'ясував, що від 1991 до 2010 р. служба стала «органічною частиною освітньої галузі і ефективно впливає на її функціонування» [29,

с. 18–19]. За його даними, опитування вчителів показало, що 91,8 % з них вважає ПССО корисною, 89,57 % вчителів оцінюють роль психолога в школі як важливу. Щодо оцінки роботи психолога учнями, то 92,93 % визнали її позитивною і корисною [29, с. 17–19].

В узагальнювальному описі набутого українською ПССО досвіду у 2013 р. професор В. Панок, враховуючи запити життя і суспільства, так визначив її основні завдання: «підвищення ефективності навчально-виховного процесу на основі залучення новітніх досягнень психологічної науки; захист психічного здоров'я та особистісного суверенітету всіх учасників навчально-виховного процесу; сприяння повноцінному особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на кожному віковому етапі; створення психологічних і соціально-педагогічних умов для формування у вихованців мотивації до самовиховання і саморозвитку; забезпечення індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення; профілактика і корекція відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку учнів, студентів, вихованців» [23, с.11].

Аналіз численних публікацій професора В. Панка [26–31; 10–14; 38; 41] – багаторічного учасника і керівника ПССО – доводить, що забезпечення психологічного і особистісного розвитку учнів як головна мета роботи ПССО у нашій країні має поступальний і системний характер. Діяльність служби створює психолого-педагогічні умови, що забезпечують духовний розвиток кожної дитини, її душевний комфорт, який є основою психологічного здоров'я. Підводячи підсумок діяльності ПССО за 20-річний період, у 2017 р. вчений написав: «Сьогодні ПССО є одним з найбільш вагомих внесків психологів у реформування освітньої галузі» [31, с.106].

ДЕЩО З ПРАКТИКИ ПССО

Від початку нового тисячоліття Центр ПССО займається розробленням і практичною апробацією інно-

Література

1. Бондаренко, О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. для вузів. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Введение в проективную психодиагностику. К.: Вист-С, 1997. 128 с.
3. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: учебник для ВУЗов. СПб.: Питер, 2008. 351 с.
4. Войтко В. І. XXV з'їзд КППС і актуальні питання психологічної науки. Психологія : респ. наук.-метод. збірник. Вип. 16 / Ред. В. І. Войтко. К. : Рад. школа, 1977. С.3–14.
5. Гильбух Ю.З. Учитель и психологическая служба школы. Киев, 1993. 142 с.
6. Дічек Н.П. Внесок вітчизняної експериментальної педагогіки в обґрунтування необхідності індивідуалізації та диференціації навчально-виховного процесу. Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.) : монографія. К.: Пед. думка, 2013. С. 32–73.
7. Дічек Н.П. Лікарсько-педагогічні кабінети як провідники ідей реформування педагогічного процесу в Україні (20-ті роки XX ст.). Освітні реформи : місія, дійсність, рефлексія: монографія. Київ, 2013. С. 429-454.
8. Жукова А., Мальцева В. Організація психологічного супроводу. URL:<http://ru/osvita.ua/school/method/psychology/988/>.
9. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби освіти України. К.: Ніка-Центр, 2004. 340 с.
10. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України. К.: Ніка-Центр, 2005. 436 с.
11. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України: 2005/06 навчальний рік. К.: Ніка-Центр, 2006. 224 с.
12. Збірник нормативних документів з безпеки життєдіяльності. К.: Основа, 2007. 113с.
13. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України. К.: Ніка-Центр, 2008. 256 с.
14. Закон України про освіту. URL:zakon3.rada.gov.ua/iaws/show/1060-12.
15. Киричук О.В. Стан і перспективи розвитку практичної психології в системі народної освіти в Україні. К. 1993. Вип.40. С. 3–15.
16. Киричук О.В. Проблеми психології педагогічної взаємодії. К. 1991. Вип.37. С. 3–12.
17. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія. К. 2009. 412 с.
18. Кремень В.Г. Про стан освіти в Україні та Національну доктрину її розвитку. Київ: «НІЧЛАВА» 2002. С. 7–27.
19. Кремень В.Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку духовності нації. 2006. № 2. С. 17–30.
20. Музичук О.О. Становлення української психології у другій половині XX ст.. К. –Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 306 с.

ваційних моделей організації та методичного забезпечення діяльності психологічної служби. Як ілюстрацію діяльності науковців Центру у розглядуваний проміжок історичного часу в галузі наукового розроблення індивідуалізації навчання школярів у перше десятиліття XXI ст. можна навести результати дослідження співробітника Центру *І. Ткачук*. Досліджуючи упродовж трьох років питання підготовки старшокласників до професійного самовизначення у роботі практичного психолога, вона з'ясувала, що професійне самовизначення слід тлумачити не як акт вибору професії, а як тривалий процес розвитку особистості, що передбачає внутрішню активність людини у формуванні перспективи особистісного професійного становлення, проектуванні стратегії руху до професії, тобто передбачає наявність суб'єктності особистості [41, с. 103].

У своїх дослідженнях авторка аргументувала, що практичний психолог, готуючи старшокласників до професійного самовизначення, має виховувати в учнів ставлення до себе як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності, формувати усвідомлення своєї індивідуальної неповторності, відповідальності та впевненості у досягненні майбутнього професійного успіху. Запорукою цього є сприяння активізації процесів самопізнання, самооцінка та актуалізація у молоді потреби у самовдосконаленні.

Ткачук установила, що суть важливим є формування в учнів системи знань про зміст та структуру світу професій, сучасні вимоги соціального середовища до фахівців на ринку праці та специфіку профільного навчання як першого кроку до оволодіння обраною професією (8–9 класи), стратегію і тактику реалізації визначених напрямів власного кар'єрного зростання у майбутньому; ознайомлення учнів із способами і прийомами прийняття обґрунтованих рішень про вибір майбутнього профілю навчання (8–9 класи) майбутньої професії, вправлення у пошуку необхідної інформації для розроблення (чи вдосконалення) індивідуальної освітньої траєкторії та стратегії професійного зростання у майбутньому [41, с. 111–112].

Дослідниця також дійшла висновку, що ефективним засобом, котрий забезпечує вирішення широкого кола завдань, пов'язаних з самовизначенням старшокласників у освітньому та професійному просторі, вибудовуванням разом з учнем його індивідуальної освітньої та професійної траєкторії, є введення в освітній процес курсу профорієнтаційного спрямування, зміст якого має «*служувати системотвірною основою для реалізації сукупності організаційно-педагогічних умов спільної діяльності суб'єктів профорієнтаційної роботи у середній загальноосвітній школі*» [41, с. 112].

ВИСНОВКИ

Гуманізація діяльності системи освіти в незалежній Україні виявилася не лише в теоретичному формуванні і проголошенні дитиноцентрированої парадигми філософії освіти, а й в реалізації таких конкретних практичних починань, як створення психологічної служби в школі, а згодом – у всіх закладах освіти, а також у посиленні уваги до психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів і перепідготовки практикуючих педагогів і вихователів. Найістотнішим здобутком стало започаткування діяльності самостійної державного рівня інституції – Психологічної служби системи освіти України, покликаної втілювати в життя індивідуалізований, особистісно орієнтований підхід до учня (студента) засобами і технологіями практичної психології.

Водночас слід констатувати, що попри неодноразове (протягом 1998–2018 рр.) оновлення й редагування нормативно-правових документів щодо діяльності ПССО України [33–36; 10–14] й досі не врегульовано зависокі нормативи робочого навантаження шкільних психологів, що ускладнює виконання покладених на них масштабних завдань, які постійно змінюються, зростають й ускладнюються. ■

21. Науково-методичні засади діяльності психологічної служби: навч.-метод. посібник у 2 т. Київ, 2005. 245 с.

22. Організація та науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби і ПМПК: електрон. дані. Київ. 2013. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM), 12 см.

23. Основи практичної психології: підручник для студентів ВНЗ. К. 2006. 536 с.

24. Основні напрями роботи психологічної служби. URL: http://www.subject.com.ua/psychology/pedagog_psychology/60.html.

25. Панок В.Г. Ситуація і перспективи розвитку практичної психології в Україні. Т. II. К., 1993. С. 14–21.

26. Панок В.Г. Концепція національної соціально-педагогічної служби. Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. 1994. № 2–3. С.17–27.

27. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади: монографія. Чернівці, 2010. 486 с.

28. Панок В.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні: автореф. дис. ... д-ра псих. наук. К., 2011. 28 с.

29. Панок В.Г. Четверть віку на варті психологічного здоров'я. Освіта. 2016. №11–12 (5706–5707). С. 9.

30. Панок В. Прикладна психологія у педагогічній практиці України. Психологія і суспільство. 2017. №4. С.100–106.

31. Положення про психологічну службу системи освіти України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0922-99>.

32. Положення про центральну та республіканську (Автономна Республіка Крим), обласні, Київську та Севастопольську міські, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0931-04>.

33. Положення про психологічну службу у системі освіти України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звертання: 20.09.2018).

34. Рибалка В.В. Особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в умовах неперервної професійної освіти. К., 2005. С. 30–42.

35. Розвиток психологічної служби та психолого-медико-педагогічних консультацій системи освіти України Київ. 2008. 118 с.

36. Савченко О.Я. Особистісно орієнтоване навчання. Енциклопедія освіти. Київ. 2008. С. 626–627.

37. Сайт ПССО України. URL:<http://www.psyua.com.ua/index.php?page=service&lang=ua>.

38. Ткачук І.І. Підготовка старшокласників до професійного самовизначення у роботі практичного психолога. Електрон. ресурс. Київ, 2013. С.101–112. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM), 12 см.

39. Holovinsky Ivan Z. Psychology in Ukraine. N.J. : APA publisher, 2008. 231p.

СВЯТОЮРСЬКИЙ МОЙСЕЙ: ДОРОГА МІЖ СЦІЛЛОЮ І ХАРИБДОЮ

«*Nemo sibi nascitur*»

(*Ніхто не народжується тільки для себе*)

Лат. сентенція

Микола Григорчук
доктор фіз.-мат. наук,
пров. наук. співроб.
Інституту теоретичної фізики
ім. М.М. Боголюбова
НАН України,
м. Київ

Його дорога визначилася вже тоді, коли граф **Роман Марія Александр Шептицький**, поступаючи до Ягеллонського університету в Кракові, у графі «народність» написав: «*русин*». Так у той час називали українців, що мешкали на території Східної Галичини. Такого, аби русин був графом у панській Польщі, не могло бути аж ніяк.

Молодий Роман (відомий потім як **Андрей Шептицький**) під впливом свого духівника отця **Генрика Яцковського** (ректора Колегіуму єзуїтів), зустрічей «на четвергах» у краківського патриція **Павла Попеля** та після знайомства з художником **Адамом Хмельовським** поступово ставав на стежку служіння Богу. Батько був проти такої кар'єри сина і вбачав «*змову дружини з єзуїтом проти нього, проти роду Шептицьких*» [1]. З усіх синів Роман був улюбленцем матері, дуже подібним на неї. Аби відволікти сина від василіян, граф поставив йому умови: відслужити у війську і здобути університетську освіту. Роман повинен був відрізати драгунів від гусарів і уланів. Вільнопрописаний до ескадрону драгунів I-го полку уланів війська **царя Франца-Йосифа**, він швидко навчився досконало триматися в сідлі і влучно стріляти. Проте одноманітна муштра на плацу і дух казарми гнітили його. Недовго прослуживши у війську, Роман серйозно захворів. Далі місцем навчання вибрали університет у пруському Вроцлаві. Там мешкали родичі по материнській лінії – **Шембеки**. Батько продовжував надіятися, що студентське життя «*поволі відверне увагу Романа від надмірної релігійності*» [1]. Але попри шляхетне походження, чудову освіту й багатство, його все більше притягало чернече життя.

Родина Шептицьких. Роман у центрі, погляд на маму

Софія з Фредрів. Мати Андрія Шептицького

Аби відволіктись від чернецтва та задля пізнання світу, молодий граф за порадою батька відправляється у мандрівки: спочатку на Захід, до Риму, а потім – на Схід, до Києва і Москви. У Римі він знайомиться з кардиналами **Чацьким** і **Ледуховським** та отримує дозвіл на асистування Папі Римському під час служби Божої у базиліці святого Петра. Тут святий Отець поблагословив його на служіння справі Господа на Сході.

Йшов 1887 рік. У Києві Роман зазнайомився з професором **Володимиром Антоновичем**, якого у колах польської інтелігенції вважали запроданцем, а в українських колах – національним провідником. Він був відомим археологом і досконало знав історію краю. Вважав, що «*аби глибше пізнати Україну, треба пішки сходити всю Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, Катеринославщину, Херсонщину*» [1]. На його думку, нещастя України – в гострій нестачі національної інтелігенції, культурного і політичного виховання українського суспільства. Українська народність не витворила державність тому, що «*занадто тяжіє до вічної демократії, через небажання жертвувати свободою особистості заради інтересів громади*» [2]. Для українського архетипу, на думку професора Антоновича,

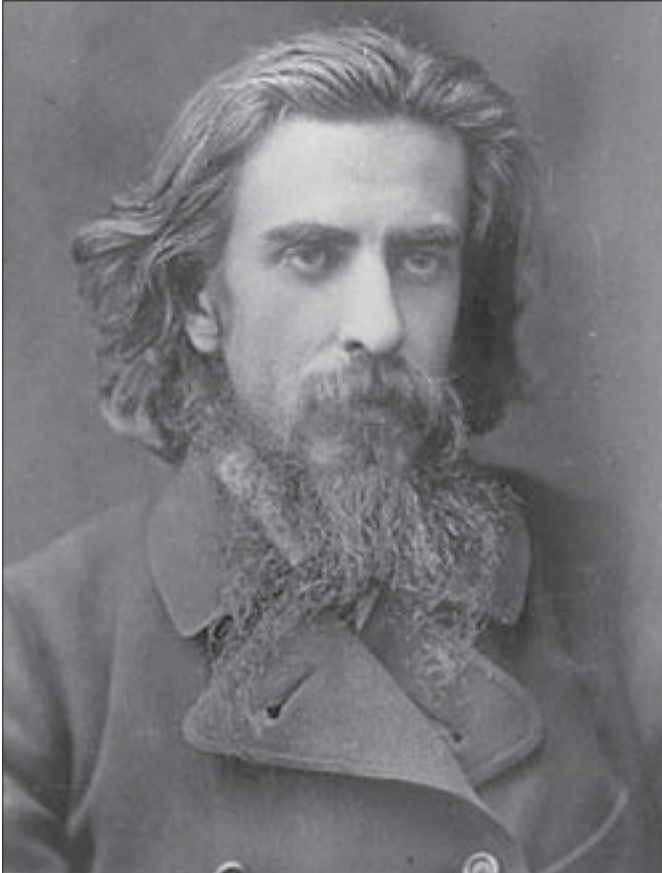
Володимир Антонович (1894–1908)

характерно, що українець занадто емоційний і гарячковий, і нерідко в нього дія переуде думці. Він виділяв ініціативних галичан, котрі прагнули зближення з західною культурою. Не сприймав «*російської культури і москалів загалом*» і вважав, що «*слід утікати від усього російського*» [1].

Вплив російської культури занадто великий і тому шкідливий. Молодь повинна читати багатшу на ідеї західноєвропейську літературу. Українська ідея повинна шукати територію, на якій могла б мати бодай якусь свободу розвитку. Стосовно західного сусіда мав таку думку: «*Польська держава поки й існувала, була ворожою українству*» [1]. Наприкінці життя Антонович написав спогади «Моя сповідь».

Москва, яку побачив Роман, належала до іншого світу, ні в чому не схожого на Рим. Тут юного графа прийняв професор **Брідішен**. Він познайомився також з професором **Гераським**, доктором богослов'я **Антонієм Врублевським** та зустрів **Марка Кропивницького**, який після успішного виступу в Петербурзі сподівався підкорити московську публіку.

Але найбільше враження на нього справила зустріч з **Володимиром Соловйовим** – сином відомого історика, нащадком **Григорія Сковороди**. Він був доктором філософії, поетом, другом **Ф. Достоєвського** та ворогом царя Олександра III. Він нагадав, що в Росії стосунки між церквою і державою встановив ще Петро I, який скасував «патріаршество» і перетворив церкву на одну з державних установ імперії під управою Святішого Синоду. Церквою керує не патріарх, а обер-прокурор, якого призначає цар. Служителі церкви прирівняні до державних чиновників. Цар вирішив, що з Європи варто запозичувати матеріальне, а духовне він запровадить сам. Його влаштувало одержавлене православ'я. Росія черпала блага західної цивілізації, проте духовно вважала себе спадкоємницею істин, спові-

Володимир С. Соловйов (1853–1900)

дуваних містиками Сходу. Але нічого спільного з ученням *Магомета*, *Будди* чи *Конфуція* у неї не було. Шептицькому подобалась ідея Соловйова про об'єднання Католицької і Православної церкви як єдиний шлях прогресу. Філософ ставив католицизм набагато вище за візантійсько-московське православ'я.

А. Шептицький – молодий семінарист

Уже в лютому 1888 року Роман відправився у Ватикан на 10-літній ювілей понтифікату *Папи Лева XIII* (1878–1903). Добившись аудієнції у Папи, Роман зізнався, що хоче стати василіянином і просив благословення на цю дорогу. З навчанням в університеті було покінчено. Далі на Романа чекав монастир у Добромилі, очолюваний отцем *Яцковським*. І 28 травня 1888 він туди прибув. Прибрав собі ім'я апостола Андрея, який проповідував Євангеліє над Дніпром, рідного брата апостола Петра. Провів там рік, потім ще два – в єзуїтській обителі в Кракові, відтак знову повернувся до келії в Добромилі. Першу службу

Божу відправив 11 вересня 1892 року в Прилбичах, звідки й сам був родом. Згодом відбулося паломництво Романа разом з 505-ма прочанами на австрійському кораблі «Тіроль» на Святу Землю у Палестині.

Потім було ігуменство в монастирі св. Онуфрія у Львові (1896 р.), викладання богослов'я у Червонограді (тоді Кристинопіль) та єпископство у Станіславові (від 1899 року) на зміну архієрея похилого віку *Куїловського*. У своїх листах до вірних і кліру молодий єпископ сповідував, що лиш ті суспільства спокійні і сильні, у яких багатства рівномірно розподілені між всіма верствами [2].

А. Шептицький, 1899 р.

Спливло чотирнадцять місяців, як 17 січня 1901 року до Львова прибув зі Станіслава єпископ Андрей Шептицький, призначений Папою Левом XIII митрополитом Галицьким і главою ГКЦ. Преканонізація 35-літнього Андрея відбулася в Римі. Але потрібна була ще згода цісаря Франца Йосифа. Тому окрему присягу новий митрополит склав на руки цісаря.

Через два роки після цієї події Папи Лева XIII не стало. За традицією, з його руки зняли для знищення печатку – Перстень Рибалки. На нового Папу обрали *Пію X* (1903–1914). Впродовж життя митрополит перебував у духовному зв'язку ще з трьома Папами: *Бенедиктом XV* (1914–1922), *Пієм XI* (1922–1939) та *Пієм XII* (1939–1958).

Галичина була найвідсталішою провінцією Австрійської імперії. Поляки прагнули перетворити її східну частину на П'ємонт, звідки розпочнеться відродження Речі Посполитої. Після революції 1848 року конституція Австро-Угорщини гарантувала рівні права всім націям імперії. «*Розуміючи, що поляки сплять і бачать відновлення своєї державності*» [3], Відень намагався узгодити інтере-

си обох сторін і на противагу полякам підтримував русинів. Під владою Габсбургів Галичина здобула автономію. Відень став «хінським муром на шляху панславізму, що сунув зі Сходу, і германізації, яка загрожувала із Заходу» [1]. Під австрійцями жилося краще, ніж під німцями чи москалями. У результаті виборів до Віденського парламенту у 1907 році вперше за всю історію українці в Галичині і на Буковині вибороли максимальну кількість мандатів – 32. Головами української парламентської фракції були **Кость Левицький** та **Євген Петрушевич**. Вони мали обстоювати права майже 4-мільйонного народу. Однак число польських послів від Галичини значно переважало. Насправді Відень віддав Галичину під управління більш освіченим полякам, бо від лояльності поляків залежало більше. Тому очікувати на злагоду між ними і українцями було марною справою. Серед українців росли бунтарські настрої. Їхнім епіцентром був Львівський університет, в якому за ухвалою цісаря 1871 року мали викладати двома мовами – руською і польською, з рівними правами.

Кость Левицький (1859–1941)

Уперте небажання дати змогу українцям навчатися рідною мовою, що гарантувала конституція Австро-Угорщини, призводило до конфліктів. У квітні 1908 року, на Вербну неділю, студент **Мирослав Січинський** застрелив намісника Галичини графа **Анджея Потоцького** у його кабінеті. Шептицький засудив це вбивство. У відповідь Львовом прокотилася хвиля погромів українських закладів. Згодом у львівському університеті між українськими і польськими студентами відбулася сутичка зі стріляниною. Одного українця було вбито, багатьох поранено. До того ж заворушились і москвофіли. Стали добиватися в австрійському парламенті «надання російській мові статусу офіційної» (!) та прохати Москву допомогти «єдинокровним братам» у Східній Галичині.

Євген Петрушевич (1863–1940)

Як стверджує **С. Герман** [1]: «Ідеї панславізму на Галичину завіз російський професор Михайло Погодін». Його послідовниками були історик та масон **Денис Зубрицький**, дослідник Гуцульщини доктор **Романовський** та редактор газети «Слово» **Богдан Дідицький**. Останній заявляв: «Ми не рутенці, ми настоящі руські» [1].

Поляки вважали А. Шептицького зрадником. Римо-католицький архієпископ **Більчевський** слав у Рим депеші зі звинуваченнями у потуранні націоналістам і шпигуванні на користь росіян. Аби спростувати ці наклепи, владика у 1923 році запросив з Ватикану візитатора, щоб той на місці пересвідчився у становищі русинів Галичини, а сам на сім місяців візитації перебрався в апостольську столицю, нікому не заважаючи.

У Львові ж вбачили у Шептицькому підступ поляків, які поставили за мету «сполонізувати і зроманізувати русинську настанову» [3]. Ширилися розмови про те, що нашу церкву остаточно уярмлено польським графом, який не зможе розуміти потреби простого люду, що митрополит це – «троянський кінь» поляків. Радикал **Кирило Трильовський** говорив про польського шляхтича, що підступом заволодів Святоюрським престолом, про такого собі Конрада Валенрода, засланоного в український стан. Принципом було: «не довіряй нікому, і тебе не зрадять». Митрополит ніколи не вступав у дискусії зі своїми опонентами з двох боків.

Він відчув, що дві нації, до яких він належав, будуть розривати його серце навпіл. А. Шептицький опинився між Сциллою і Харібдою. Своім завданням владика вважав примирення двох близьких народів. Галичину він бачив, як «спільний дім русинів і поляків під опікою мудрого цісаря в благословенній імперії Габсбургів» [2]. Спокій у Галичині був важливим для Відня з огляду на стримування агітаторів «русского мира», які були й серед священства. Австрійський прем'єр **фон Кербер** по візиті до Львова переконував митрополита, що для цього потрібно дати людям працю і платити за неї достатньо, аби вони боялись її втратити, бо «добробут – найкращий спосіб спонукати невдоволеного зосередитись на примноженні своїх статків, а не на пошуках ворога» [2]. І Австрія вела будівництво залізниць, тунелів у горах, нових доріг, мостів, акведуків, бетонних укріплень берегів річок. Тисяча безробітних знайшли роботу. До нинішнього часу багато з цих об'єктів збереглися в Галичині.

Митрополит розумів, що якби ГКЦ захищала в усі часи українців так, як коцьол – поляків, то українці не зазнали б таких утисків. Їм бракувало освіченого духовенства, власних високих шкіл та університетів, бібліотек, музеїв,

театрів, «без чого національні держави можуть народитися, але не мають жодних шансів вижити» [3]. Не скаржитись на долю, а вірити в свої сили – пропагував митрополит. Зневіра небезпечна тим, що до неї привикаєш. Він закликав священників дбати про розвиток національної культури, яка забезпечує перевагу в моральності, без якої можуть бути зруйновані будь-які матеріальні набутки.

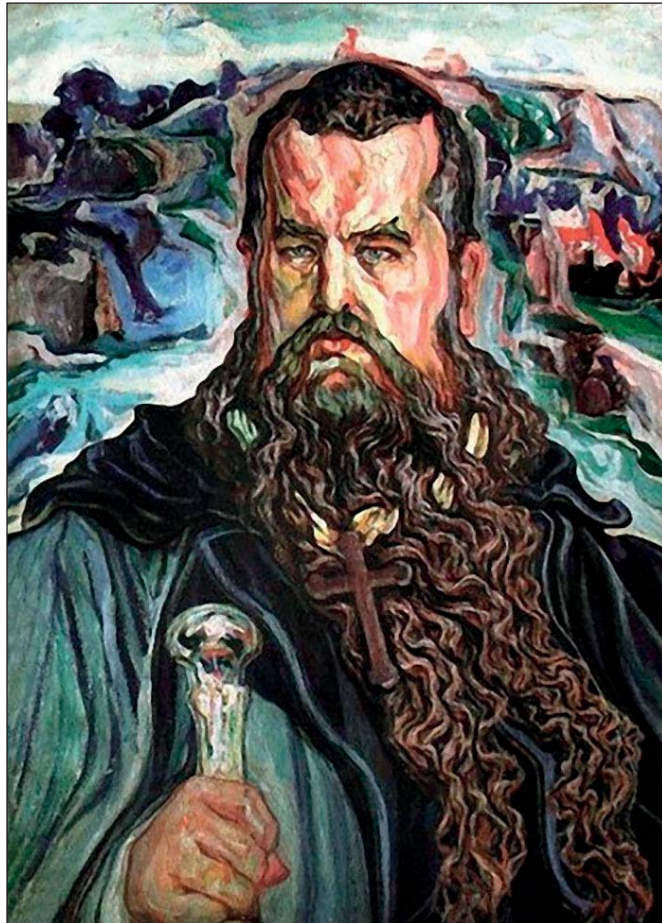
Митрополит А.Шептицький зі скіпетром

Сила уніатської церкви для України полягає в тому, що, з одного боку, вона оберігала від ополячення, а з другого, – від зросійщеного православ'я і московського царепапізму. Поляки вважали унію інструментом латинізації православних, тоді як, насправді, йшлося про їхнє підпорядкування Ватикану. Московія ставилася вороже до уніатів, вважаючи їх «троянським конем» Ватикану, найнебезпечнішим ворогом імперії. Так Холмське унійське єпископство було знищено царем. Лише у часи царювання **Павла I** проблема унії церков була близькою до вирішення. Була ще надія на царя **Олександра II**. Але з приходом **Олександра III**, який перебував під величезним впливом обер-прокурора Святішого Синоду **Костянтина Победоносцева**, – людини консервативних поглядів, – надія на зближення з Римською церквою згасла. Виглядало так, що «ніщо не зміниться в Росії, доки східний деспотизм, що лежить в її основі, не зжере сам себе» [1].

Відколи Італійське королівство в 1870 році відібрало Рим у Ватикану, Папа Лев XIII шукав сатисфакції за свавілля. На протигагу Троїстому союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії Папа сприяв російсько-французькому зближенню, до якого прагнула й Англія. Це дало надію на зміцнення Римо-католицької церкви в Росії. Наступний Папа **Пій X** 22 лютого 1908 року документально затвердив за Шептицьким адміністрування усіх унійних єпархій в Росії. Місія ця була не проста. Латинство сприймалося росіянами як ополячення, а «поляки – історичні вороги Росії» [1]. **Мінін і Пожарський**, які вигнали поляків з Москви, – це герої, які захистили православ'я. Росіяни затримували тих, хто агітував за унію. А коли до їхніх рук потрапляла важлива персона, навмисно затягували слідство і висували все нові звинувачення, одні абсурдніші від інших, бо: «Росія абсолютно непередбачувана в політиці...» [1].

Послаблення наступило в 1905 році, коли цар **Микола II** видав указ про посилення основ віротерпимості. Уряд **Століпін** почав сприяти створенню Російської католи-

цької церкви зі службою на російській мові. Отець **Євстахій Сузальов** був одним з перших священників, висвяченим як греко-католик. У Москві і Петербурзі виникли перші громади прихильників унії з Римом, тому Шептицький в 1907–1908 рр. таємно їздив до Москви і Санкт-Петербурга, аби мати з ними зв'язок. Він мав на меті об'єднання всіх церков візантійського обряду на сході Європи з Римським Престолом [4]. Через шість років ця місія матиме своєрідне явне продовження...

О. Новаківський. Митрополит Андрей Шептицький

Людство віддавна переконалося, що кошти, видані на розвиток культурного життя й науки є не видатками, а радше інвестиціями, які принесуть згодом велику користь. Тому владика прагнув заснувати Національний музей мистецтва, в якому мріяв зібрати найкращі зразки сакрального мистецтва і стародруків з усієї Східної Європи. Для цього було придбано палац по вулиці Мохнацького. 13 грудня 1913 року, на день Святого Андрія відбулося урочисте відкриття музею, який відтепер ставав власністю українців Галичини. Стало зрозуміло, що окрім своїх церков, українці мають і свою культуру. У русинських церквах зберігалися раритети з настільки самобутнім іконописом, що можуть претендувати на окреме місце у світовій культурі (наприклад, ікона «Менологія», датована початком XII століття, чи «Юрій Зміборець» та «Собор Йоакима і Анни» з XIV–XV ст.).

Для збирання експонатів, їхнього опису та систематизації знайшовся ентузіаст, людина широко освічена – **Іларіон Свенціцький**. Для створення малярської школи митрополит запросив з Кракова **Олексу Новаківського**. Потім у цій школі сам читав студентам курс історії мистецтв. Владика вважав, що роботи **Модеста Сосенка**, **Ми-**

хайла Бойчука і *Петра Холодного* започаткували в Галичині нову течію в мистецтві – неовізантизм. Обдарованим він надавав стипендії для навчання в Парижі, Мюнхені, Кракові чи Празі. Широко стали відомі імена художників: *Івана Северина*, *Антоніона Монастирського*, *Осипа Куриласа*, *Івана Труша*.

Собор св. Юра у Львові

На Святоюрську гору стали вчашати поважні гості з європейських столиць, академічна професура, знані у Львові світські особи. Митрополит став членом Української Національної Ради, віце-маршалком Галицького Сейму (Сойму) і засідав в австрійському парламенті. Владика мав намір відновити монастир студитів, влаштувати шпиталь для бідних, домагався відкриття українського університету у Львові, української гімназії у Станіславові та фінансування початкових шкіл Галичини. По селах уже діяли десятки читалень, організованих народовцями. На парафії владика направляв священників, які б могли бути зразком освіченості й культури.

Інтелігенція Галичини була нечисленною, до того ж посвареною і поділеною на кілька партій, серед яких були й згадані вище москвофіли. Додавалися економічна відсталість і звичка плисти за течією. Перебування русинів під короною Габсбургів – історичний шанс зберегти українську ідентичність, і культуру, що опинилася на межі культур орієнтальної та оксидентальної. Під Романовими це було б неможливо. Злучена з Заходом вірою, а зі Сходом – обрядом, Галичина несла місію відновлення церковної єдності.

Плани цісаря Франца-Йосифа щодо подальшої підтримки українців Галичини були зірвані убивством у Сараєво спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога **Франца Фердинанда**. Кир Андрей перебував якраз тоді в Римі. Звідти заїхав до Відня на похорон ерцгерцога. Похорон він сприйняв як панахиду по золотому вікові Австрії, який уже ніколи не повернеться. Через місяць (28 липня 1914 р.) Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. А Росія разом з союзниками Францією і Великою Британією оголосили у відповідь війну Австро-Угорщині й Німеччині. У плани Росії входило захоплення Стамбулу, аби контролювати протоку Дарданелли. «Сьогодні світло приходить з Півночі», – писала колись **Катерина II** до **Вольтера**. До середини серпня війна вже охопила пів Європи. Як стало невдовзі зрозуміло: аби убивати, не обов'язково ненавидіти.

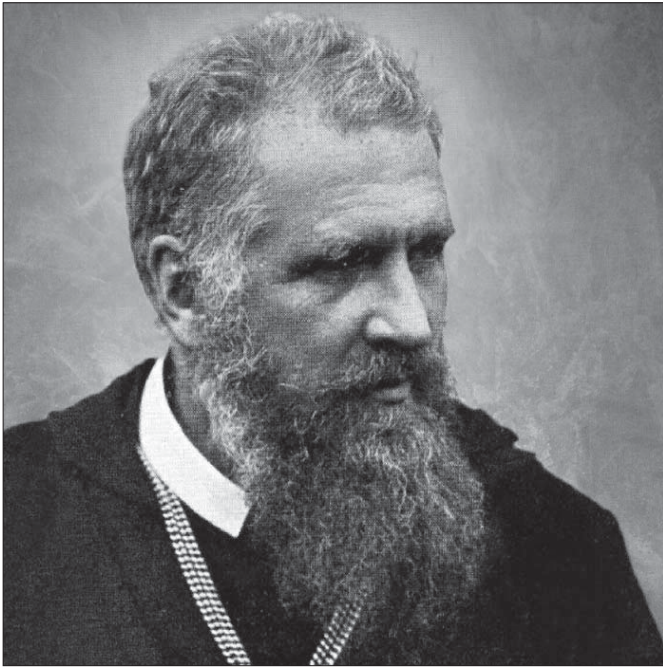
Цісар Австро-Угорщини Франц-Йосиф I (1830–1916)

У сторону Відня рушили колони втікачів переважно з цісарської адміністрації та з греко-католицької інтелігенції. Проте владика вирішив залишатися зі своєю паствою. Небавом на львівському вокзалі з'явилися москалі: «У довгих шинелях і шапках з овечої шкури, ніби на дворі лютувала зима, а не починалося лагідне бабине літо» [1]. Окупаційна влада оголосила про створення військового генерал-губернаторства «Галичина». «Росія прагнула загнати всіх слов'ян не лише в політичне, але й у релігійне підпорядкування» [5]. До Таганрога були вивезені діти з Галичини з метою виховання їх у російській православній вірі. Першими жертвами окупації стали греко-католики. До Львова прибули православні ієрархи єпископ **Антоній Храповицький** і архієпископ **Євлогій**. Василянські монастирі зачинили, їхнє майно конфіскували. Міністр закордонних справ **Сазонов** сказав, що «Галичина – остання квітка, якої бракувало в живому вінку царя. Тепер її додано назавжди».

«*Silent leges inter arma*» – під час війни закони мовчать. Проти сили розум безсилий.

Владика отримав «запрошення на зустріч» з командувачем 8-ої армії генералом **Брусиловим**. Святоюрський собор оточили військові, у митрополичих палатах провели обшук. Шептицького затримали і під конвоем доправили спочатку у Броди, а потім – до Києва. Тут владика встиг висвятити отця **Боцяна** на єпископа Луцького з юрисдикцією на всі Київські єпископства, незаконно ліквідовані Росією у 1839 і 1875 роках.

А далі наказано було доправити Шептицького до Москви, звідти – в Нижній Новгород, і зрештою – в Курськ, що колись був фортецею Київської Русі, а потім належав до Київської губернії. Спочатку йому було заборонено виходити в місто, листуватися і контактувати зі сторонніми особами. Лише згодом він зміг відвідати Сергієво-Казанський кафедральний собор та римо-католицький костіол Успіння Богородиці. Через костіол вдалося налагодити листування з отцем Боцяном та відправляти листи Папі **Бенедикту XV**.

Митрополит Андрей Шептицький

Ватикан просив Росію звільнити Галицького митрополита, аби обміняти його на російського журналіста **Дмитрія Янчевецького**, покараного в Австрії на довічне ув'язнення за шпигунство. Росія відмовила, бо «цінний в'язень міг стати предметом торгів на найвищих рівнях» [6]. Коли про листування стало відомо, о. Боцяна вивезли у Єнісейську губернію, а митрополита відправили у Суздальський монастир-в'язницю, де відбували покарання духовні особи під наглядом Синоду РПЦ на чолі з митрополитом **Пітірімом**. За нагляд відповідав настоятель монастиря та архієпископ Володимира-на-Клязмі Алексей. Довгих півтора роки владика відбув тут покарання. Письменник **В. Короленко** у часописі «Украинская жизнь» гостро відгукнувся на це ув'язнення.

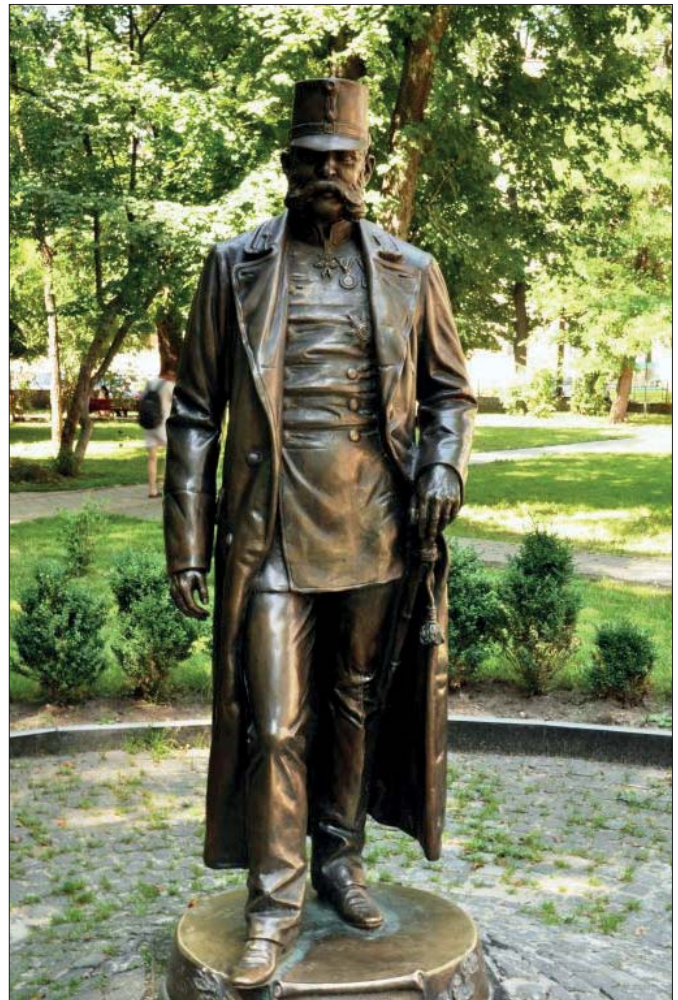
Раніше у цьому монастирі-в'язниці перебував отець **Олексій Зерчанинов** – прихильник східного католицизму. Він був парохом Пітерської греко-католицької парафії і свого часу повідомляв Шептицького, що серед росіян набереться до тисячі католиків, переважно аристократів, які знають мови і тому відвідують польські, німецькі та французькі храми. З ув'язнення його визволила княгиня **Наталія Ушакова**, близька родичка **Петра Столипіна**, який на той час був губернатором Саратова й поблажливо ставився до католиків. Згодом Зерчанинов їздив до Папи Пія Х за дозволом для російських католиків зберігати східний обряд. Йому й передав намісництво в Росії владика Андрей [4].

У Росії першим православним католиком вважають, однак, отця **Михайла Толстого**. Проте першим, кого кир Андрей висвятив для унійної місії в Росії, був адвокат **Іван Дейбнер**, який зрозумів ідею повернення в лоно Вселенської Церкви і захотів стати католицьким священиком, водночас залишаючись у східному обряді.

Члени Держдуми **Керенський**, графи **Велопольські**, **В. Короленко** переконали Синод перевести Шептицького з в'язниці до Ярославля. Тут він уже мав можливість виходити в місто, читати газети. З приходом до влади Тимчасового уряду перед владикою вибачились і звільнили. Він вирушив до Петрограда, де професор **О.О. Шахматов** зберігав в Академії наук його архів. У ньому, зокре-

ма, зберігалось письмове підтвердження від Папи Пія Х права адміністрування усіма вісьмома унійними єпархіями в Росії з правом проведення синоду для призначення екзарха Російській ГКЦ. Кандидатом на це місце владика бачив отця **Леоніда Федорова**, який дев'ять років здобував освіту в католицьких університетах, а потім відбув заслання у Тобольську, бо указом від 1839 року конфесії уніатів були заборонені.

Владика мав намір скликати у Петербурзі 1-ий єпархіяльний синод. Для одержання дозволу, він зустрівся з «російським Вашингтоном» – князем **Георгієм Львовим**, тодішнім головою ради міністрів Тимчасового уряду. Львов працював у робочому кабінеті Миколи II, котрий вже зрікся престолу. Із заслання повернули о. Л. Федорова. Нова влада відмовлялася від політики цезаропапізму, що тяглася аж від 1721 року, коли Петро I віддав управління церковними справами полковнику **Івану Болтіну**, згодом оберпрокурору. Керенський сказав, що Синод розпускають і відновлять патріархію в Росії за умови, що Східний візантійський обряд Папа визнає як рівноправний латинському.

Пам'ятник цісарю Францу-Йосифу I у Чернівцях

У травні 1916 р. в Мальтійській капелі вдалося уперше провести зібрання російських отців греко-католиків, серед яких були **Федоров**, **Зерчанинов**, **Дейбнер**, **Сусалев**, **Верховський**, **Сем'яцький**, **Колтинський** та щойно висвячений **В. Абрикосов**. На цьому зібранні митрополит оголосив о. Л. Федорова екзархом Росії з усіма правами єпископа. Подальша доля о. Л. Федорова була трагічною.

Більшовики ув'язнили його в 1923 р., вислали на Соловки, де в 1935 р. він і помер. Проте факт створення владику Російської Греко-католицької церкви мав місце.

Шахматов повернув архів у тому стані, в якому одержав на початку 1915 року. Учений дотримувався ліберальних поглядів і в розмові з владику, зокрема, зауважив таке: «Хто завгодно мав право в Росії писати і розмовляти своєю мовою – євреї, поляки, татари, вірмени, – лише не українці» [7]. Натомість українці в Австрії друкували свої праці про старовину свою культуру. Австрія допомагала їм зберегти свою ідентичність.

Документи на виїзд владики в Галичину урядовці затримували і він вирішив відвідати Київ. Вже на пероні він дізнався, що Україна стає вільною, в Києві засідає Центральна Рада на чолі з **Михайлом Грушевським**, який повернувся із заслання в Сибірку і Казані. Вирішувалася й доля Української національної церкви. Майже весь київський єпископат дивився у бік Москви, де розробляли план евакуації святинь з Києво-Печерської лаври. Згодом на патріарший престол зійшов архієпископ **Антоній** (у миру **Олексій Храповицький**, друг **Федора Достоевського**). Його обрали митрополитом Київським і Галицьким у часи гетьмана **П. Скоропадського**. Проте в грудні 1918 року Директорія УНР змістила Антонія через антиукраїнські настрої і відправила у Бучацький монастир василіян, а потім у львівську тюрму, з якої його витяг кир А. Шептицький, котрого Антоній мав за конкурента. Мотивація їхати до Києва була зумовлена ще й потребою зустрічі з **Дмитром Дорошенком**, бо Тимчасовий уряд призначив його комісаром у справах Галичини й Буковини.

28-го квітня 1916 року митрополит Шептицький увійшов до Будинку вчителя, де йшло засідання Центральної ради. Йому раді були хіба що **Людмила Старицька-Черняхівська**, **Сергій Єфремов** та **Софія Русова**. М. Грушевський, вихований у православному дусі, прохолодно поставився до візитера, хоча знав його давно. **А. В. Винниченко** «демонстративно сів спиною до митрополита і закури цигарку» [1]. Він був автором Універсалу про проголошення автономії України без віддалення від Росії. Українські реалії нав'яли сум у душі владики. Коли ж православний єпископат відмовив відслужити панахиду в Софіївському соборі за упокій душі **Івана Франка**, кир Андрей відправив панахиду у костюлі св. Олександра.

Тим часом Львів знову був у руках Австрії. Але виїхати туди прямо владику не міг. Виїзд Шептицького став предметом торгів між Петроградом і Віднем за посередництва іспанського монарха, який просив у **царя Карла I** звільнити отця **Миколу Рижкова**, засудженого у травні 1917 року до смертної кари за організацію протестів усередині монархії. Рижков, будучи протоієреєм у Празі і Карлсбаді, збирав у себе вдома «на чай» слов'янофілів з усієї Європи і був гарячим прихильником об'єднання слов'янських народів Австрії під омофором російської корони. З Києва владику повернувся у Петроград, де йому видали паспорт і відвезли на фінсько-шведський кордон для обміну на отця Рижкова. Трирічне заслання завершилося.

По приїзді митрополита у Відень вже Карл I вручав йому орден Леопольда. Царя Франца-Йосифа уже не було (він відійшов 21 листопада 1916 року). Карл повідомив митрополиту новину, що при поверненні у Львів його зустрічатиме ерцгерцог **Вільгельм Габсбург**, який готується стати королем Автономної провінції Східна Га-

личина і Буковина. Перед війною він служив у 13-му уланському полку в званні лейтенанта, командував сотнею, в якій переважали галицькі українці. Наслухавшись історій про опришків, ерцгерцог сів у потяг і поїхав до Ворохти, а звідти – до Жаб'я, аби побачити їх на власні очі. Вільгельм вивчив українську мову, одягнувся у народні строї, через що на фронті його називали **Василем Вишиваним**. Планувалось, що після війни Галичину поділять між поляками і українцями. Австро-Угорщина стане федеративною державою, в яку провінція ввійде як окреме королівство з конституційно-монархічною формою правління. Українці показали таку відданість Габсбургам у війні, що Відень заслужено хотів надати їм автономію.

Василь Вишиваний (1895–1948)

У Галичині на митрополита чекав тріумф. Від Перемишля до Львова його вітали тисячі вірян, а на пероні у Львові ждала делегація на чолі з архієпископом. Після Львова на владику чекав виступ у Палаті панів Австрійського парламенту стосовно Брест-Литовського мирного договору, де стороною була й УНР, яка зобов'язувалася забезпечити німецьке та австрійське військо провізією. Австрія ж зобов'язувалася до 1 липня 1918 року перетворити Східну Галичину й Буковину на самостійну провінцію. Українці погоджувалися на входження до складу федерації з Австрією, натомість поляки прагнули повного відокремлення, і Львів вважали своїм. Договір затьмарили чотирнадцять пунктів американського президента **Вудро Вільсона**. Тринадцятий пункт вимагав створення незалежної Польщі. Митрополит наголошував, що міністр закордонних справ Австрії, граф **О. Чернін** «пожертвував інтересами австрійських українців на користь австрійських поляків» і що «українці вважають Холмицину старою українською територією» [8], яка протягом століть входила до Київського князівства і Королівства Галицького та Володимирії.

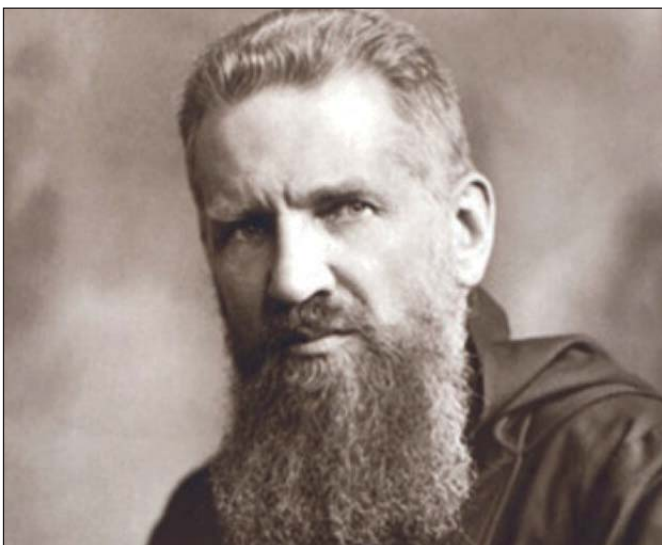
Грубка історії потребувала свіжого палива і від українців. Першого листопада 1918 року Українська Національна рада проголосила утворення Української Держави зі столицею у Львові. Головою уряду – «кабінету державних секретарів» – став **Кость Левицький**. Внутрішніми справами керував **Лонгін Цегельський**, судочинством – **Сидор Голубович**, зовнішніми справами – **Василь Панейко**. Командиром українського гарнізону у Львові став сотник **Дмитро Вітовський**. Ця новина проте не застала зневажливого намісника царя в Галичині графа **Карла фон Гуйна**. Він був знайомим з царським маніфестом від 16-го жовтня про перебудову Австрії у федеративну державу.

На той час поляки також готувалися до проголошення своєї влади у Львові. У місті якраз розпочався всепольський з'їзд студентів. Почувши, що Львів захопили українці й капітан **Здислав Татар-Тжешиновський** уже відбив атаку українців у школі Сенкевича, вони кинулись на підмогу, до бою за Польщу, породивши романтичну легенду про «львівських орлят», першим гніздом яких і стала ця школа. Поляки перехопили центральний вокзал, а українці – львівський чернівецький вокзал зі складами зброї. Митрополит опинився у скрутній ситуації, оскільки дійшло до війни між рідними.

12-го листопада цар Карл I зрікся престолу. Це був крах не лише Австрійської монархії, але й кінець сподівань українців бути під її омофором. Далі пішла низка недобрих подій. Українці втратили Перемишль, бо не зуміли підірвати міст через річку Сян, по якому поляки бронепотягом перекинули допомогу з Кракова. Петрушевич у відчай посилав **Володимира Шухевича** і **Осипа Назарука** до Скоропадського в Київ з проханням допомоги. Січові стрільці **Коновалія** у цей час потрібні були більше у Львові, ніж у Києві. Коли вони прибули до Києва, гетьмана вже скидав **Петлюра**. Винниченко запропонував Назаруку посаду міністра в уряді Директорії, і той залишився у Києві.

Напередодні, 10-го листопада, німці випустили з Магдебурзької в'язниці **Й. Пілсудського** в обмін на безперешкодне проходження німецької армії зі Східного фронту через Польщу. Брат владики Станіслав, що командував усім польським військом, не підтримав захоплення влади Пілсудським і змушений був піти у відставку. Після майже півторастолітнього перебування під владою трьох імперій Польща відновила свою державність 5 листопада 1916 року, коли кайзер **Вільгельм II** і цар Франц-Йосиф підписали декларацію про створення Польського Королівства. Але кордонів воно не мало. На Заході їх мали визначити держави-переможці на мирній конференції у Парижі, а ось на Сході...

Українці, сподіваючись на визнання своїх кордонів, за кілька днів до початку роботи конференції проголосили у Києві злуку Галичини з Великою Україною. Проте від України до Парижу прибули **дві** місії – одна з **Сидоренком** від Києва, а друга з **Панейком** – зі Львова. Львів воював з поляками і розумів більшовиків, а Директорія билася з більшовиками і підтримувала поляків. Панейко говорив перед західними дипломатами одне, а Сидоренко – цілком протилежне.

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944)

Цей трагізм ситуації Шептицький зрозумів, коли навідався в Париж для зустрічі з президентом та прем'єром Франції. Президент **Мільєран** прийняв його і пояснив, що союзники хотіли віддати Польщі право тимчасової окупації Галичини, аби уберегти її населення від червоної Росії, але Рада амбасадорів Антанти відхилила це рішення, і якби Петлюра не віддав Галичину Пілсудському, то можливі були подальші перемовини з українським галицьким урядом. Наразі можливе лише надання автономії і не більше. Такою була позиція і прем'єра **Бріана** і маршала **Фоша**, з якими зустрічався митрополит.

У лютому 1919-го УГА розпочала Вовчухівську військову операцію проти поляків. Її зупинила місія французького генерала **Бартелемі** з мандатом від паризької мирної конференції. Він зажадав припинити військові дії, а демаркаційну лінію провів так, що більшість території Східної Галичини разом з нафтоносним районом Дрогобича відходила до Польщі. Галичани відкинули ультиматум Бартелемі. Тоді з Франції на Галичину рушили ешелони 80-тисячної армії генерала **Юзефа Галлера** та військо Пілсудського.

Сили були нерівними. Українці не мали грошей на війну. Петлюра вважав, що коли б ультиматум прийняли, то Антанта визнала б Україну. Тоді разом з Польщею і Францією можна було б зупинити похід Червоної армії в Європу «на допомогу пролетаріату Угорщини й Баварії» та «на розпалення світової революції». У Парижі сумнівалися, що без національно свідомої буржуазії українські селяни здатні побудувати державу. Вважали, що протистояти більшовикам зможе хіба що адмірал **Колчак**, а не Петлюра. Тому питання України поступово визнавалося внутрішньою проблемою Росії. Був момент, коли польський прем'єр **Віцент Вітос** пропонував Галичині самостійність у всіх справах, включно з тим, що президент УНР стає намісником цієї території. Виняток становили оборона краю, зарубіжна політика і зарубіжна торгівля. Президент ЗУНР Петрушевич сприйняв такий план, але уряд в екзилі спротивився компромісу з поляками, сподіваючись на скоре визнання Антантою незалежності Східної Галичини [9].

Давно вже була потреба поїздки Шептицького до Папи Бенедикта XV, аби зупинити тиск поляків на греко-католиків. На Курію у цей час сильний вплив мав барон **фон Ропп**, який вважав, що святу віру на Схід треба нести силами католиків. У Росії більшовики засудили фон Роппа до розстрілу. Його вдалося обміняти на найближчого соратника Леніна – **Карла Радека** (Кароль Собльман), народженого у Львові. Радек готував революцію і німці живим з тюрми його б не випустили. Однак Папа був безсилим перед поляками, для яких кордони стали важливішими за зв'язок з Ватиканом. За Східну Галичину, де була нафта, вони боролися з українцями так само вперто, як і з німцями за Верхню Сілезію, де були поклади залізної руди. Митрополит відвідав Рим аж у грудні 1920 року.

Зрозумівши, що ЗУНР у Парижі не збираються визнавати за незалежну державу, вирішено було укласти союз з Добровольчою армією генерала Денікіна. Однак це не допомогло. 15 березня 1923 року Рада амбасадорів у Парижі віддала Східну Галичину Другій Речі Посполитій, яка назвала її Східною Малопольщею. Рада затвердила таку лінію кордону Польщі з Литвою і Латвією. Прем'єра **Сікорського** привітали глави урядів європейських держав. І Київ з цим погодився, коли Петлюра у квітні 1920 року вступив у союз з Пілсудським. Ситуація для українців Га-

Аверс і реверс монети на честь А.Шептицького

личини ще більше ускладнилася. Поляки заарештували та інтернували понад дві сотні священників і монахів УГКЦ. Шептицький у Львові їм явно заважав. Вони готові були зробити його кардиналом у Римі, аби забрати подалі від Львова. Курія ж вирішила спровадити його на деякий час з візиторською місією в Америку і Канаду, де після смерті Філадельфійського єпископа **Сотера Ортинського** вже п'ять років не було греко-католицького владика.

Східні і південні провінції Австро-Угорщини були найбіднішими в Європі. Край бідували і багато людей подалися до фірми «Карлберг Гамбург», яка вивозила їх в Канаду та інші заморські землі.

Також масово виїжджали на заробітки до Боснії. Коли під впливом Паризької Комуні на шахтах Пенсільванії сталися заворушення, в газетах Галичини й Закарпаття з'явилося оголошення про роботу в Америці, адже чужим можна було платити менше. Першими туди ринули закарпатські русини, за ними — лемки, бойки, гуцули, словаки й хорвати. Прибували переважно до США, а звідти перебиралися до Канади, яка давала новоприбулим великі земельні ділянки на незаселених територіях, лише б їх освоювали. Хто не хотів працювати на землі, їхав на шахти в провінції Онтаріо. Аби добувати вугілля, мови не потрібно було знати. Їхали на заробітки, а залишилися назавжди (майже, як нині). Прибулі потребували духовного життя. За океаном священники мусили дотримуватися обітниць цілібату. Греко-католицький клір був переважно жонатий і не міг виповнити потребу емігрантської пастви. Католицькі священники хотіли латинізувати українців Канади. Проте Ватикан, зрозумівши ситуацію, призначив для греко-католиків Канади єпископа **Никиту Будку**. Йому, однак, не вдалося знайти порозуміння ні з канадським єпископатом, ні зі священниками, які тимчасово перейшли в православ'я (наприклад, архієпископ **Микола А. Урбанович**).

У порту Квебека владика зустріли піснею українських емігрантів «Далека ти, та близька нам, кохана Вітчизно...», написаною **В. Щуратом** та **С. Людквичем**. Далі він відвідав Вінніпег і Торонто. За дванадцять років з часу попереднього візиту (1910 р.) тут багато чого змінилося. Люди, часто з мозолями на руках, уже не горбилися, трималися статечно, з гордістю. Солонуватий смак свободи дався взнаки. Була туга за рідною землею від розуміння, що більше ніколи туди не повернуться.

Потім була поїздка до Нью-Йорка і Вашингтона. Владика вже призвичаївся до того, що до нього звертаються як до архієпископа, бо у протестантській Америці не знають митрополичого сану. У Вашингтоні йому вдалося зайти до Білого дому у день відкритих дверей і порозмовляти з новим президентом **Вореном Гардінгом**. Кир Андрей хотів говорити про Галичину, яка опинилася під Польщею, але Гардінга мало цікавили справи Європи, а більше податки у своїй країні. Він відіслав Шептицького до свого міністра торгівлі пана **Герберта Гувера** (майбутнього президента США).

Гувер наголосив, що Антанта віддала Східну Галичину полякам, бо не хотіла продовження війни, захищаючи її від навали більшовицької Росії. Східна Галичина сама не могла себе захистити. У неї був лише вибір: бути під поляками або під більшовиками. Підтримати Велику Україну разом з Галичиною Антанті також було складно, бо в Києві не було єдиної сильної фігури, а були **Петлюра, Махно, Тютюнник, Апостол**... З розмови з Гувером ясно випливало, що навіть задля оборони демократії Америка, Франція чи Велика Британія, виходячи з настроїв своєї спільноти, не підуть воювати з москалями за Україну, як це здавалося деяким нашим загумінковим (хуторянським) патріотам. Митрополит дійшов висновку, що «сильні держави вступаються за слабкі лише тоді, коли мають з того якийсь хосен» [10]. Як кажуть: «*Vae victis*» (горе переможеним).

Повернувшись назад у Париж, Шептицький 14 березня 1923 року мав зустріч з прем'єром Франції **Раймоном Пуанкаре**. Пуанкаре сказав, що Польща уже п'ять років як має міжнародне визнання, а Україну Петлюри поглинула комуністична Росія. А щодо Східної Галичини Рада амбасадорів у Парижі вирішила, що Польща повинна надати гарантії автономії під контролем Ліги націй. З такими сумними реаліями треба було змиритись і повертатись у Львів. І тут неочікувано з'ясувалося, що для повернення владики в Галичину потрібно мати паспорт Речі Посполитої. А за паспорт Варшава вимагала письмового підтвердження його покірності польській владі. Владика вирішив їхати спочатку в Рим до Папи Пія XI, аби владнати ситуацію. Там його зустрів польський посол Ватикану **Скишинський**, який, хоч і був з роду Фредрів, проте таємно збирав для Папи компрометуючі владика матеріали, що зображали його не як духовну особу, а як політика. Шептицькому, на прохання Папи, таки довелося написати пастирське по-

Поштова марка на честь А.Шептицького

слання із закликом до громадянського спокою і мирного співжиття з усіма сусідами. Уряд *Vitosa* у Варшаві послання завважив не виразним, бо воно не містило визнання факту, що Галичина є невід'ємною частиною Польщі, і відмовив у поверненні митрополита до Галичини.

До всіх клопотів додалися ще й проблеми зі здоров'ям. Підлікуватись у Відні не довелося. Владика занесли на ношах у вагон, і потяг попрямував до Львова. Проте на границі вагон у Польщу не пустили і він мандрував туди-сюди, як «*летючий голандець*». Врешті вагон опинився в Познані, де владика помістили у шпиталь. Коли він міг уже самостійно пересуватись, для залагодження справи довелося їхати до резиденції президента *Войцеховського* у Спала. Тут 8-го вересня 1925 року митрополит Шептицький склав присягу президентові *Войцеховському* на рівні з усіма католицькими єпископами Польщі і одержав дозвіл на повернення до Львова. Його становище стало архіскладним. Не зробивши цього, він посварився б з урядом і Папою, а зробивши – хто з русинів повірить, що їхній духовний проводир не продався полякам? Владика знаходився під тиском як українських націоналістів, так і польських шовіністів. І знову – в жорнах між Сціллою і Харібдою.

Тоді ж митрополит мав зустріч з міністром освіти та вірувань *С. Грабським*. Приводом для цієї зустрічі був Конкордат між польським урядом і Ватиканом про продаж надлишку церковних земель від встановлених норм. УГКЦ ще до I-ої світової володіла чималим майном: будинки і земельні ділянки у Львові, піщаний кар'єр на Кайзервальді, землі у Богородчанах, Зарваниці, за кордоном – вілла князів Гагаріних в околицях Рима, золоті копальні на острові Суматра, землі на острові Зюльт у Німеччині. Шептицький домагався від Грабського аби УГКЦ не позбавляли земельної власності – головного джерела доходів, оскільки в такому випадку вона стане залежною від держави. До того ж цю землю могли передавати польським колоністам, які змінили б демографічну ситуацію в Галичині. У результаті владика добився лише того, що сам визначав, де і які надлишки землі продавати. Тоді ціна за один гектар у середньому була одна тисяча доларів США. На кошти ГКЦ постав у Львові Національний музей, містецька школа, утримувались сиротинці, поліклініка для бідних тощо.

Папа Пій XI не підтримував східну місію (візантизм) Львівського митрополита і вважав домовленості з православними проявами модернізму. Цим намагалися скористатись єпископи *Хомишин* і *Коциловський*, які вважали себе оборонцями західних цінностей і не розглядали латинський обряд як чужий. Їх особливо не влаштовував «Літургікон» Служб Божих Шептицького, зокрема такий їх елемент як прийняття Святого Причастя стоячи, а не навколішках. Варшава бачила в Хомишині союзника і підводила Папу до думки про заміну Шептицького на Святоюрській горі.

Невдовзі стали горіти польські фільварки і скирти зібраного врожаю. У відповідь польська поліція і військо розпочали у трьох східних воеводствах і в самому Львові «*пацифікацію*» українських сіл, яка мала на меті утихомирити українців й посилити позиції Пілсудського напередодні виборів до парламенту. Шептицький 21-го жовтня 1930 року написав Папі листа, в якому описав переслідування греко-католиків у Польщі та про вживання сили при проведенні пацифікації з фотодоказами екекуцій. *Євген Коновалець* розповсюдив копію листа владики до Папи по всіх інформагенствах світу. Ватикан обмежився мовчанкою, чим підтримав ідею упокорення русинів. Митрополит самотньо гріб проти течії. Православні не довіряли, бо їм ввижалася латинізація, а католики дорікали за візантизацію католицької церкви. Тим часом Шептицький продовжував важко хворіти. Його високу фігуру відмовлялися підтримувати ноги. Відібрало й праву руку. Листи йому читали. Відповіді він надиктовував братові Казимиру. 10-го листопада 1931 року польські газети поспішили повідомити про смерть графа Шептицького. Але він встояв, проте до кінця життя залишився в інвалідному кріслі. Допомогали літні перебування в Карпатах, в Підлютому біля Осмолоди.

Владика став доходити висновків про те, що «*нації не доходять зрілого віку працею одного покоління, бо людина немічна, у неї в руках лише мить існування своєї нації*» [9], аби нація досягнула цілі необхідне об'єднання з тими, хто передував, а ті, хто прийдуть після, мають пов'язувати свою працю з попереднім поколінням. Також Андрей Шептицький вважав, що не можна робити любов до Батьківщини предметом політичної гри. Він знав, що «*церква не може відмежуватися від політики, бо її вірні живуть у державі, яка їх зневажає*».

Коли надійшли повідомлення про голодомор на Великій Україні, троє греко-католицьких владик і троє єпископів першими підписали відозву-протест: «*Україна в передсмертних судорогах*». Ватикан зберігав мовчанку щодо цього, бо Папа боявся, якби *Сталін* не почав переслідувати католиків у Росії. Тоді голова УНДО доктор *Дмитро Левицький* та його заступник *Василь Мудрий*, порадившись з митрополитом, звернулися із закликом до українців Польщі провести 29 жовтня «*День жалоби за безвинними жертвами голодомору*». Це відзначення перенесено і в сучасну Україну.

1-го вересня 1939 р., скориставшись договором зі Сталіном, Гітлер напав на Польщу. На Львів упало кілька бомб. Одна з них влучила у церкву греко-католицької духовної семінарії. Митрополит вніс у фонд оборони краю 1000 злотих. А вже 17-го вересня в Галичину ввійшла Червона армія. У жовтні відбулися Народні збори Західної України під головуванням професора *Кирила Студинського*.

Пам'ятник А. Шептицькому біля Собору св. Юра

кого, які одноставно проголосували за возз'єднання і обрали своїх депутатів до Верховної Ради ССРСР. Від митрополита брав участь лікар **Маркіян Панчишин**. Відкриття національного університету, за яке українці Галичини беззупинно боролися півстоліття, відбулося миттєво.

Початкова радість змінилася сумом і страхом на довгі роки. «Вони нас визволили і на це нема ради» – казали галичани опісля. Зі шкіл зникли хрести й директори. У державних закладах ревізували і вилучали всі документи. Частину приміщень греко-католицької духовної семінарії пустили під казарми, пам'ятник Шептицькому в саду семінарії повалили. У Прилбичах розстріляли брата Андрея Шептицького Леона і його дружину, а садибу розграбували і висадили в повітря. Архіви роду Шептицьких, сімейні реліквії роду Фредрів, картини, майно зникли назавжди. Визволителі «визволяли» передусім від майна. Його не розподіляли між бідними, а вивозили туди, звідки й самі прийшли. Лейтенанти НКВД займали в центрі Львова розкішні панські квартири. **Алексей Толстой**, автор роману про Петра I, наприклад, вивіз зі Львова паркет для своєї дачі. Митрополит Шептицький був певен: «*Голят советського комунізму буде повалений*» [2]. Попри все просив Папу призначити своїм наступником отця **Йосифа Сліпого**. Папа дозволив, і 22 грудня у присутності **Будки та Чарнецького** митрополит таємно висвятив Й. Сліпого на архієпископа. Потім він створив ще чотири екзархати і призначив екзархів: для Росії – отця **Климентія Шептицького**, для Білорусі – отця **Неманцевича**, для Волині, Холмщини і Підляшшя – єпископа **Чарнецького**, для Великої України – єпископа **Сліпого**.

У червні 1941 року Німеччина напала на ССРСР. Митрополит не мав ілюзій стосовно німців. Рік тому гітлерівці вбили його брата Олександра нібито за участь у польському русі опору. Відступаючи ж «брати» залишили по собі кривавий слід на віки. У тюрмах на Лонського і Бригідках віднайдено було гори трупів.

Література

1. Герман Сергій. Via Романа. Життя митрополита Андрея Шептицького. Київ: Ярославів Вал, 2017. 360 с.
2. Гайова Оксана, Перун Михайло. На скелі віри. Митрополит Андрей Шептицький. Львів: Априорі, 2019. 568 с.
3. Маринович Мирослав. Митрополит Андрей Шептицький і принцип «позитивної суми». Львів: В-во Старого Лева, 2019. 248 с.
4. Гайова Оксана. Митрополит Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали 1899–1917 рр. Львів: Місіонер, 2002.
5. Гентош Ліліана. Митрополит Шептицький. 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 586 с.

Разом з німцями у Львів увійшов український батальйон «Нахтігаль». До митрополита завітав **Ярослав Стецько** і запросив на 30-те червня на okazію проголошення Акта про відновлення Української держави після 23 років неволі. Владика послав туди єпископа Йосифа Сліпого. Митрополит твердив, що «силою можна визволитись, але з поміччю сили не можна жити».

У травні 1943-го рабину **Кахане** вдалося втекти з Янівського концтабору і він попрямував через Єзуїтський парк на Святоюрську гору. Тут він знайшов надійний сховок і засоби для життя. Ігумен Климентій Шептицький опікувався його дружиною і дітьми. У греко-католицьких монастирях рятувалося багато єврейських дітей і дорослих. Це було смертельно небезпечно. Митрополит переховував тих, хто був «смертельною загрозою для християнства», попри усвідомлення, хто в НКВД був у переважній більшості.

Зв'язок з Ватиканом контролювало гестапо. Митрополит писав Папі, що німецький режим є, можливо, страшнішим за більшовицький. Замордовано вже понад двісті тисяч євреїв, а у Києві – до 130 тисяч. По селах примусово вивозили людей на працю до Німеччини.

У липні 1944-го до Львова стрімко наближався фронт. Шостого вересня на Святоюрську гору прибув підполковник держбезпеки **Карін (Даниленко)**, бо митрополит уже 13 років як був паралізованим. Параліч перекинувся на горло. Лікарі **Кархут** і **Чарнецький** не відходили від нього. Щоранку брат Климентій приносив йому після Літургії святе Причастя. 1 листопада на свято Всіх Святих його не стало. А 5 листопада 1944 року за участі десятків тисяч вірян відбулося його урочисте поховання у крипті Святоюрського собору у Львові. Невдовзі Українську Греко-Католицьку Церкву совети офіційно знищать, якась її частина піде в підпілля, аби потім відродитись на обох берегах Дніпра...

Все життя митрополита Шептицького – одного із видатних церковних ієрархів України – це приклад відданого служіння Богу і своєму народові. У липні цього року людство відзначить 155-у річницю з дня народження Великої Людини – Божого Пастиря Андрея Шептицького.

І до наших днів залишаються актуальними слова митрополита А. Шептицького, виголошені ним на з'їзді кооператорів Київщини у 1917 році:

«Якою б не була Росія, вона добровільно не зречеться своєї влади над Україною. Та якщо Україна хоче жити вільним життям, то мусить обов'язково відокремитись від Москви, мусить стати незалежною державою, шукати собі союзників поміж іншими вільними народами». ■

6. Гузар Любомир. Андрей Шептицький: митрополит Галицький (1901–1944). Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 496 с.
7. Королівський Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: Свічадо, 2014. 512 с.
8. Сапеляк Андрій. Митрополит Андрей Шептицький. Дар Бога Україні. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2016. 96 с.
9. Сергійчук Володимир. Українські державники: Андрей Шептицький. В-во: ПП. Сергійчик М.І., 2015. 440 с.
10. Яргись Анастасій. А. Шептицький. Львів: Артос, 2010. 828 с.

ВИННИЧЕНКОВІ ІСТОРИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ТА ФІЛОСОФСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ

(за романом «Слово за тобою, Сталіне!»)

Валерій Солдатенко
доктор істор. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України,
голов. наук. співроб.
Інституту
політичних і етнопольових
досліджень
ім. І. Ф. Кураса
НАН України,
лауреат Міжнародної премії
імені В. Винниченка (2005),
м. Київ

28 липня 2020 р. виповниться 140 років від дня народження **Володимира Кириловича Винниченка**. Він назавжди увійшов в історію України як один із натхненників, ідеологів і лідерів Української національно-демократичної революції, як перший глава уряду Української Народної Республіки 1917 р., керівник Директорії, що ініціювала антигетьманське повстання і висунула його на очільника відновленої УНР (кінець 1918 р. – початок 1919 р.). Нерідко згадують про нього і як про одного з неординарних, яскравих діячів довголітньої української політичної еміграції. У публікаціях немало позитивних оцінок, але, мабуть, не менше й критичних, негативних закидів і суджень.

У чому автори ремінісценцій більш одностайні (хоча й тут існує певний різномісць думок), так це в оцінці напрочуд обдарованої особистості, справжнього велета української літератури. Володимир Винниченко створив 14 романів, низку драматичних праць, сценаріїв, більше сотні оповідань.

Загалом у надзвичайно значній за обсягом і різноманітній за тематичною спрямованістю історіографії, присвяченій життєвому шляху, громадсько-політичній, державній діяльності й художній творчості В.К. Винниченка, чимала увага надавалася аналізу його історичних трактатів (головним чином, тритомник «Відродження нації» і «Заповіт борцям за визволення») та суспільно-політичній концепції конкордизму, закумульованій і якнайповніше роз'ясненій у творі з аналогічною назвою, і колектократії, ретельно обґрунтованій у книгах «Лепрозорій» та «Нова заповідь».

Проте непросто зрозуміти, чому якимось осторонь залишався і продовжує залишатися останній, вочевидь дуже важливий за задумом (з погляду суспільного звучання і ймовірного резонансу, а також – так уже сталося – підсумковий) роман «Слово за тобою, Сталіне!»?. Щоправда, коли через 21 рік після написання, він був уперше опублікований, літературознавець **Г. Костюк** підготував і оприлюднив розлогу розвідку «В. Винниченко і його останній роман»¹. Практично паралельно над рукописами не виданих винниченкових творів працював літературознавець **С. Погорілий**. Однак захищену ще 1970 р. дисертацію «Неопубліковані романи Володимира Винниченка» він зміг оприлюднити дуже обмеженим накладом під згаданою назвою лише в 1976 р.² Уже після смерті автора сюжет про твір «Слово за тобою, Сталіне!» увійшов до комплексної праці С. Погорілого³.

Першій публікації праці на Батьківщині у журналі «Вітчизна» передувала стаття **П. Федченка**⁴, одного з кращих знавців і найактивніших популяризаторів літературного спадку письменника.

Здається, ці супровідні матеріали, що більшою мірою торкалися розбору сюжетних ліній, характеристик дійових осіб, оцінки літературних якостей твору, залишилися самотніми публічними ремінісценціями фахівців. Видання ж роману в книжковому форматі видавництвом «Наукова думка» відбулось узагалі без будь-якої літературної чи суспільствознавчої репрезентації⁵.

¹Костюк Г. В. Винниченко та його останній роман. Передмова до роману «Слово за тобою, Сталіне!». Нью-Йорк, 1971. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, політика. Нью-Йорк, 1980. С. 33–79.

²Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981. 212 с.

³Там само. С. 104 – 133.

⁴Федченко П. Останній роман В. Винниченка. Вітчизна. 1989. № 6. С. 38–42.

⁵Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! // Винниченко Володимир. Оповідання. Роман «Слово за тобою, Сталіне!», п'єса «Чорна пантера і Білий Медвідь». К., 2001. С. 95–370.

Відтак, гадається, є сенс спеціально звернутися до окремого аналізу праці В. Винниченка, звісно, зважаючи не стільки на те, щоб просто заповнити очевидну прогалину, виправити формальну асиметрію, а з метою розібратися, передусім, у надзвичайно важливих, принципових міркуваннях самобутнього, оригінального мислителя, осягнути зміст пропонованих ідей, оцінити справжню вагу виношених, вистражданих суспільних проєктів, що сягали масштабів загальнолюдського, планетарного буття.

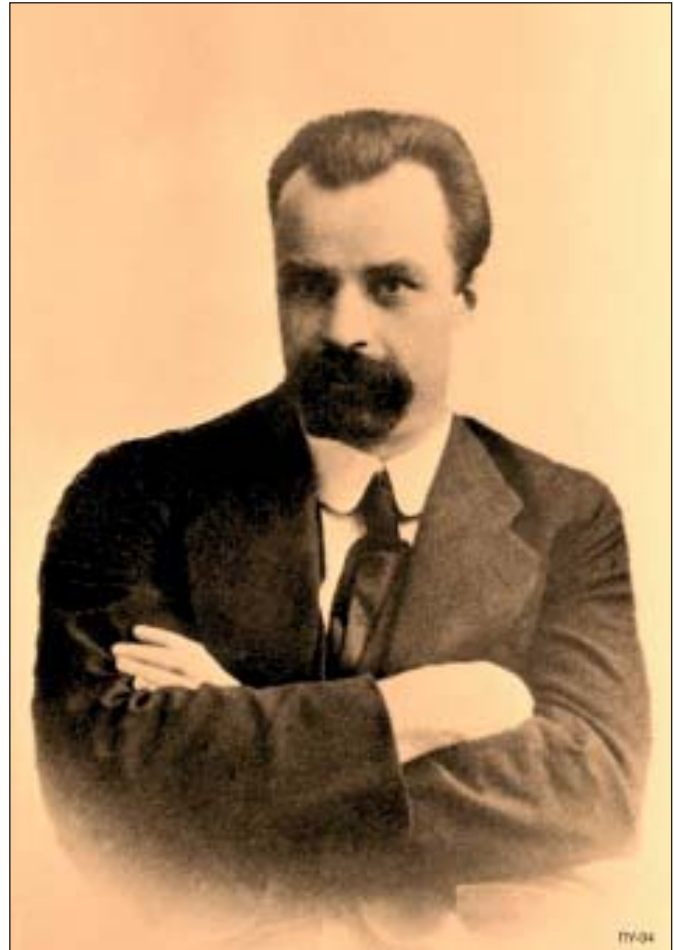
Під назвою твору автор розташував підзаголовок *«Політична концепція в образах», а в коротенькій передмові зазначив: «Зроблено цю працю з найбільшою об'єктивністю, якої вимагає велика мета – мир на землі. Події, дійові особи, картини буденного життя в Радянському Союзі представлено в ній на підставі документів, на свідченнях живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора»⁶. Головним же завданням книги заявлялася пропаганда ідеї пропонованої концепції «в образах, у найпрístupнішій формі для найширшого кола читачів, які здатні цікавитись пекучим питанням війни і миру»⁷.*

То ж віддаючи належне майстерно вибудованому, інтригуючому детективному сюжету, переконливості й привабливості створених образів (хоча поіменно згадувати їх у даному випадку, вочевидь, не варто) видається виправданим зупинитися на двох аспектах, які становлять, по суті, ідейний фундамент твору: історичних рефлексіях – авторських розмірковуваннях, висновках і узагальненнях щодо досвіду людства в першій половині буремного ХХ століття та пошуках варіантів подальшого поступу, які б залишили в минулому біди й негаразди, наблизили світ до безконфліктного, щасливого життя, про що завжди думав і чого щиро прагнув талановитий митець і великий громадянин В. Винниченко.

Із застосуванням тонко розсіяних логічно-художніх прийомів (сцен) митець начебто апробує головні ідеї через їх сприйняття у різних прошарках суспільства (щось на зразок створення комплексної соціологічної картини) і, зрештою, в акумульованому вигляді подає в ключовій доповіді на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Генеральні лінії суспільних прагнень в кінцевому рахунку співпадають, зливаються.

Цілком природно найбільше Володимира Винниченка турбувало те, з чим підійшла до середини століття його Батьківщина, його рідна Україна – складова великого, могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще далеко не всі рани Другої світової війни, в якій саме народи країни Рад здійснили вирішальний внесок у розгром фашистської чуми, що реально загрожувала існуванню всього людства, встигли залікувати і по справжньому мирно дихнути, а світ стрімко, небезпечно втягувався в нову війну, найменовану *«холодною»*. І знову головні агресивні вістря були спрямовані в бік Радянського Союзу, відтак – і Радянської України.

Поставали закономірні питання – що, скажімо, станеться, якщо *«холодна»* війна трансформується в гарячу? Чи елементарно виживе людська цивілізація, чи буде знищена новітньою, надпотужною зброєю? І наскільки готовою, передусім морально, може виявитися Батьківщина В. Винниченка до нових, надскладних випробувань?

Володимир Винниченко (1880–1951)

Тут виникало чимало сумнівів, які ґрунтувалися на реальній оцінці стану суспільства, на уважному, ретельному аналізі історичного шляху, який йому довелося пройти за останню третину століття. У цей період неухильно зміцнювався вплив ідеології сталінізму, якою зрештою виявилися просякнуті всі пори суспільства, закріпився тоталітаризм, люди зазнавали масового терору, репресій. Здається, для критично мислячої особистості оформлявся категоричний висновок-присуд: соціалістичний експеримент виявляється неспроможним, доводить свою безперспективність. *«Тисячі людей в Радянському Союзі, напевне, мають такі самі міркування і приходять до таких самих висновків, – ділиться думками один з персонажів. – ...Режим сам творить зброю, яка конче повернеться проти нього. Якщо не в цій формі, то в іншій, а це неминуче станеться. Радянський режим уже підточений до такої міри, що досить якогось струсу, і він завалиться»⁸.*

Однак у В. Винниченка досить розвинутою була історична логіка, яка спиралася на потужну історичну ерудицію, на глибинне розуміння сутності й механізмів суспільного, історичного поступу. Тому він вдається не до голих декларацій та гучних, красивих гасел, а до аргументів, які для нього безсумнівні, й він прагне донести їх до свідомості читачів.

У відтворенні синтетичної картини радянського суспільства письменник безжально різкий, неблаганно жорстокий. Автору вдалося так майстерно вибудувати

⁶Там само. С. 97.

⁷Там само.

⁸Там само.

сюжет, що у читача поступово складається досить об'ємне враження практично на всіх зрізах життєдіяльності соціалістичної держави, в усіх її сегментах. У чомусь В. Винниченко випередив твори **О. Солженіцина** і **А. Рібакова**, одночасно як би органічно поєднавши «гулагівські» мотиви з узагальненим психологічним портретом радянських людей. А в чомусь письменник творив практично паралельно (проте без запозичень) з **Дж. Оруелом**, вдаючись у розповіді до епатуючих фантазмагоричних, навмисно шаржованих, грубо перебільшених прийомів. Часом романіст цілком свідомо гіпертрофує, жорстко схематизує відомості, які були в його розпорядженні, прагнучи досягти максимального емоційного ефекту.

Так, намагаючись створити якомога більш негативне враження про усталені в країні порядки, В. Винниченко переконує читача в тому, що в результаті торжества сталінізму практично все суспільство було настільки вражене деструктивними трансформаціями, що в ньому майже не залишилося нічого первозданного, природного, гуманного, людяного, що всі громадяни – від дванадцятирічних школярів до людей похилого віку (священників і професорів, депутатів Верховної Ради та членів ЦК ВКП (б), а між ними – робітники, селяни, студенти, інтелігенти, службовці – взагалі всі! – сексоти (секретні співробітники силових спецслужб). Всі не тільки стежать один за одним, провокують, доносять на свідомо загнаних армією «фахівців» в ідеологічні пастки осіб, розуміючи, що не сьогодні-завтра самі стануть жертвами тотальної недовіри, підозри, параної. І при цьому серйозно, але бездумно, завчено, у якомусь неприродному автоматичному режимі заявляють: «Кожен вірний комуніст повинен бути сексотом. І в тому ніякої гидоти немає»; «Всякий комуніст повинен бути сексотом і доносити навіть на батьків своїх для партії і Сталіна»⁹.

Витворилася така неприродна, страхітлива атмосфера, що «кожний боїться доносу і кожен боїться не донести»¹⁰. У будь-якій ситуації, зустрічі або будь-якій розмові головне – «не проколотися», часом не обмовитися, не дати

приводу вловити в поведінці (навіть погляді, жесті) елементів нелояльності, самостійності, тим більше – вільнодумства. З приводу і без приводу слід демонструвати свою відданість хибним ідеалам, віру в непогрішність здійснюваного комуністами курсу.

Чи не єдиний спосіб «дістатися» до справжніх думок, настроїв людей, вимушених ретельно маскувати своє справжнє ество, – підпоїти їх алкоголем і змусити «розв'язати язика». Спеціальний акцент робиться на національному моменті, хоча відчувається, що в даному випадку з якихось міркувань особливо загострювати проблему В. Винниченко не хоче; герої або погоджуються вести розмови без «дурних національних претензій», без побоювань спілкуючись українською мовою або, надають сценкам нарочито шаржований сатиричний відтінок – фактичне знущання над смисловими навантаженнями слів державного Гімну, або висловлюють свої симпатії до безперечного авторитету українства – «дозволеного Сталіним» **Т. Шевченка**¹¹.

Незліченну кількість разів на сторінках роману з'являється «головний герой» – **Йосип Сталін**. Спочатку в інтер'єрі начальницьких та інших кабінетів на портретах (вони вже «затмарили» портрети Леніна, які або значно менші за розмірами, або розташовані десь збоку, в темних кутках, а потім і зовсім зникають), згодом у розмовах, аргументах, до яких вдаються персонажі. І, нарешті – в заключній сцені.

Портрети в квартирах розташовуються на місцях, де колись висіли ікони; перед ними, за релігійним звичаєм, запалюють свічки. А самого Й. Сталіна в розмовах не просто порівнюють з Богом, але нерідко ставлять і вище. Уже на перших сторінках, в першій же «сцені» В. Винниченко вкладає в уста головного героя оповідання слова: як у віруючих «не може бути ніякої критики Бога, так точно у справжнього комуніста не може бути сумніву і критики нашого бога Сталіна». Не один раз дійові особи закликають прославляти в різних ситуаціях «богом посланого нам вождя», «незрівнянного Сталіна», «нашого єдиного, найгеніальнішого з усіх геніїв на світі»¹².

Автор уїдливо висміює різного роду заорганізовані святкування, паради, демонстрації. «На чолі кожної колони, – пише він, – розуміється, був портрет вождя, несений, як ікона, з написом «Слава єдиному, вічному, всемогутньому вождеві всього світу і миротворцеві великому Сталіну»»¹³.

На сторінках роману письменник щедро «розкидає» вкладені в уста дійових осіб висловлювання Сталін – «великий дипломат і найрозумніший стратег в світі», «такий дипломат і стратег, якого в історії людства не було й напевне не буде», «Йосип Віссаріонович Сталін і «його апостоли»; «Ми любимо Сталіна за те, що він робить добро в с і м людям...», «всі у нас хвалять Сталіна, всі зовуть його і генієм людства, і сонцем планети, найпрекраснішим із людей за всю історію людства», тому йому співають «многії літа»...¹⁴

⁹Там само. С 146, 181.

¹⁰Там само. С. 355.

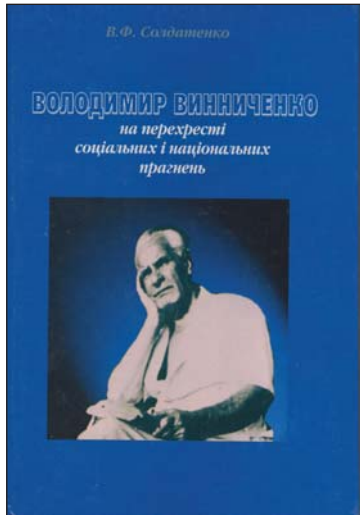
¹¹Там само. С. 258.

¹²Там само. С. 139, 170.

¹³Там само. С. 188.

¹⁴Там само. С. 140, 170, 206, 208, 220, 246.

Явним нанизуванням перебільшень, очевидної маячності, що суперечить здоровому глузду, В. Винниченко підкреслює штучність, алогічність хибність того, що відбувається. Абсолютну абсурдність поведінки окремих людей покликана передати розповідь однієї з дійових осіб: «...Я оце тільки що на зібранні учених і службовців нашої хімічної інституції найбільше хвалив Сталіна і вніс пропозицію послати йому привітання і назвати його найгеніальнішим хіміком на землі всіх віків. Мою пропозицію було прийнято, і привітання послано. Мене за неї треба було б зараз же арештувати, як за нахабний глум з вождя, а мої

колеги з заздрістю дивились на мене і вітали мене за те, що саме мені саянула така чудесна ідея»¹⁵. Протиприродна ситуація, як розуміє читач, довго існувати не може. Режим зживає себе...

Доповнюють картинку і висловлювання тих осіб, які в пошуках правди схильні «у вузьких колах» або в стані сп'яніння висловлювати певні сумніви щодо геніальності вождя, його «безгрішності», «людинолюбства»: «...Кажуть, що Сталін – найстрашніша людина в історії людства, ...він не тільки не геній, а просто досить посередня людина. Розповідають, що його товариші по партії, надто товариші Леніна, називали його «ідеальною посередністю»»¹⁶ (перифразування відомої тези Л. Троцького, який назвав Й. Сталіна «видатною посередністю». – В.С.).

В. Винниченко вкладає в уста дійових осіб і такі слова: «Критики Сталіна кажуть, що у суперників його (Й. Сталіна. – В.С.) не було тієї тупості до страждання людей, яка є у Сталіна, що його інстинкт егоїзму роздувся і заглушив інші сили, наприклад, чуття жалості, співчуття, милосердя, яке буває у всіх нормальних людей, що в нього немає ніякого чуття товариського обов'язку, ніякої моралі...»¹⁷.

І нарешті, начебто ненароком кинуті слова – порівняння, що Гітлер «здійняв у народі проти себе ще більшу ненависть, ніж була до Сталіна»¹⁸. Та й зовсім не випадково згадується фраза з емігрантського журналу: «Найбільшу, майже ідеальну точність більшовизм виявляє в одній га-

лузі своєї діяльності – в галузі терору і репресій»¹⁹. Природно, питома вага міркувань з цього приводу, наведених на підтвердження фактів, також досить високі.

Випереджаючи ідеологічні схеми тих, хто пізніше створить голодоморно-геноцидні концепції, В. Винниченко вже в 1950 році стверджував: «Сталін свідомо, організовано створив нам голод, щоб загнати селян у свої колгоспи, у свою каторгу тут у нас, в Україні...»²⁰

Подібних сентенцій в романі досить багато. І мова не тільки про продукт літературної творчості В. Винниченка. Це його справжні, глибокі, непохитні внутрішні переконання. 20 грудня 1949 року він записав у своєму щоденнику: «Весь світ готується святкувати 70-річчя «великого, єдиного, неповторного» ...убійника мільйонів, морально незрівнянного тупого індивіда»²¹...

Однак, попри все наведене, український письменник не вважав, що слід відмовитися від соціалістичного ладу. Він гадав і з усіх сил (вдаючись у даному разі до логіки впливу емоційного ефекту «від протилежного») намагався переконати інших: сталінізм зовсім не був сутністю соціалізму, а навпаки – його ганебним, страхітливим спотворенням. Ось від нього і слід було очистити радянський лад. А що останній мав значні історичні переваги над капіталістичною політичною системою, у В. Винниченка жодних сумнівів не виникало.

І знову це були не лише слова – суб'єктивні враження, а сутнісні висновки на основі предметного аналізу, осмислення функціонування буржуазного суспільства з притаманним йому високим рівнем продуктивності праці, економічної ефективності (проте з величезними внутрішніми суперечностями, які заводять людство у безвихідь), роблять невідворотними класові катаклізми і неминучий крах.

В уста одного з головних героїв, який в романі намагається дати правдиві оцінки непростій ситуації, письменник вкладає слова: «Ми вважаємо, що капіталізм кінець кінцем... упаде, викличе у себе революцію, і ми досягнемо своєї мети без війни». Однак насторожував конкретно-історичний аналіз становища, який змушував сумніватися в тому, що загалом вірний теоретичний висновок реалізується в ближчій перспективі. Той же доповідач під час відповідальної доповіді на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) застерігався: «Але чи це реальні рахунки, товариші? Чи не є це просто ховання голови в пісок? Чи не ясно повинно бути кожному вдумливому політикові, що тепер революція ні у нас, ні у них неможлива. І ми, і вони так багато думаємо про неї й так старанно робимо її аборти, що вона не має сил жити ні у нас, ні у них. Доба збройних революцій скінчилась, товариші. Це треба визнати чесно і сміливо»²².

Володимир Винниченко був переконаний в тому, що головне – треба знайти шляхи вдосконалення суспільства, людських відносин. У концентрованому вигляді свої уявлення про ідеальне суспільство зі справжніми порядками і про шляхи його формування великий мрійник-ідеаліст

¹⁵ Там само. С. 247.

¹⁶ Там само. С. 248.

¹⁷ Там само. С. 249.

¹⁸ Там само. С. 221, 223.

¹⁹ Там само. С. 107.

²⁰ Там само. С. 223.

²¹ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 65 – 79.

²² Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 359.

розгорнув у своїх романах «Лепрозорій» і «Нова заповідь», в основі яких лежить ідея світу на ґрунті програми конкордизму²³.

Ці твори базуються на соціально-політичній платформі колектократії, яка повинна була служити основою нового мирного порозуміння між народами світу. Як зазначає сам В. Винниченко, «...в цій концепції... нема нічого нового, оригінального, самостійного, вона проповідується борцями за визволення людства, кращими синами його... але... виконуючи правило конкордистської моралі «що визнаєш на словах, то виконуй на ділі», я... виступив перед інтернаціональним світом зі своєю концепцією миру, з пропозицією такого засобу знищення на віки на інтернаціональному, політичному світі, і який, я глибоко в тому певний, може бути сприйнятий широкими масами всього людства з гарною прихильністю»²⁴.

Сама ж ідея колектократії визрівала і формувалася у письменника протягом довгих років (навіть десятиліть) як один з найефективніших способів вирішення політичних, економічних, соціальних конфліктів у напівбожевільному («прокажельному») світі.

На думку В. Винниченка, людство, розділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконалість, вкорінена в традиційних формах, соціально-господарська структура суспільства. На Заході і на Сході панує або приватна, або державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, в більшій чи меншій мірі є пригноблені і пануючі нації. У такій ситуації будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство дійде до антагоністичного зіткнення у крайніх формах і, зрештою, – до катастрофи. Аби запобігти цьому, слід перебудувати світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході і державно-кооперативну на Сході) на правдиво-кооперативну суспільну форму. Її автор і називає «колектократією».

За задумом, переконанням і розрахунком мова йде про суспільну модель, згідно з якою «володіє і керує господарством не приватний, індивідуальний капіталізм і не державний бюрократизм, а саме ті, які провадять реально го-

сподарство, які працюють і творять економічні цінності, себто: самі робітники, техніки, інженери, директори, одне слово – весь трудовий колектив якогось підприємства, інакше кажучи: хай буде не плутократія і не бюрократія, а трудова колектократія – влада трудового колективу, або «лабократія», чи, по нашому, «трудократія» – влада праці»²⁵.

Осмислюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, мислитель приходив до висновку: наявні системи господарювання, що ґрунтувалися на приватній або державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини і задовольнити його її різноманітні запити. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по можливості, увібрала б у себе позитивні і життєздатні елементи відомих політико-правових моделей, і в той же час пододала б істотні їх недоліки, або просто відкинула їх, залишила в минулому.

Як вважає автор, дві протилежні системи повинні «досягти політичної згоди», економічно зблизитися шляхом своєї корінної реорганізації, яка має кінцеву мету – соціалізм. Слід негайно, «...без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціологізація, краще сказати: колектократія, себто влада колективу... Організація кооперативів, продукційних, торговельних, аграрних, фінансових і таких інших, колектократизація всього національного хазяйства»²⁶.

Всі працівники будь-якого підприємства одночасно повинні бути і співвласниками його, а доходи, відповідно до законів, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, дійсно народна, кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на подолання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

Так можна буде досягти світової згоди, «згладжування суперечностей», поглиблення взаєморозуміння і взаємодопомоги, зближення. У цьому відношенні ідеї В. Винниченка дуже співзвучні з «теорією конвергенції», яку в ХХ ст. відстоювали Дж. Гелбрайт, П. Сорокін, Я. Гінберген, Р. Арон. Вони також в різних варіантах проводили ідею, згідно з якою економічні та ідеологічні відмінності між капіталістичною і соціалістичною системами поступово стираються і в перспективі мають тенденцію до злиття.

Варто нагадати – перекладений і виданий французькою мовою роман В. Винниченка «Нова заповідь» набув досить широкого розголосу. Впливовий і популярний французький літературний журнал «Le Nouvelle Littéraire» оголосив його значною подією, назвав автора «великою людиною європейського масштабу», а Товариство розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило почесним званням і срібною медаллю. Тоді ж інтелектуальний елітарний французький «Club de Foboure» назвав творця «Нової заповіді» «особистістю світової ваги»²⁷.

Нахвненний такими оцінками й твердо переконаний в глибинній гуманній сутності свого теоретичного проєк-

²³Винниченко В. Лепрозорій: роман. К., 2011. 382 с.; Винниченко В. Нова заповідь: роман. К., 2011. 349 с.; Панченко В. Винниченків конкордизм. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Серія: Філологічні науки. Кіровоград, 2010. Вип. 92. С. 213 – 217.

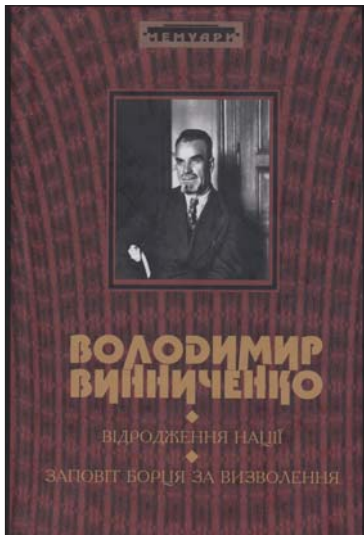
²⁴Цит. по: Костюк Г. В. Винниченко і його останній роман. С. 47.

²⁵Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 155.

²⁶Винниченко В. Нова заповідь. С. 40.

²⁷См.: Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. С. 45.

ту, В. Винниченко звернувся з маніфестом до Організації Об'єднаних Націй та світової громадської думки з пропозицією, щоб самі народи взяли в свої руки справу війни і миру, а уряди держав активно шукали шляхи «взаєморозуміння між собою і мирного співіснування». Письменник був переконаний, що зі всесвітнім введенням колекто-

кратії під керівництвом ООН з'являться якісно нові держави, які в майбутньому, без потрясінь і насильства, могли б об'єднатися в світову федерацію вільних народів.

Як завжди, працював Володимир Кирилович натхненно, із завзятістю, відкидав сумніви, які часом виникали. Творив у щирому переконанні, що його ідеї коли-небудь знадобляться, спрацюють, будуть корисними людству. Він думав про колектократію, за власним визнанням у щоденнику, «вдень і вночі», вважав її своїм «віросповіданням», сподівався, що його почують у Кремлі і за океаном, потерпав, коли в певні моменти розумів марність своїх зусиль, а потім знову, зі ще більшим ентузіазмом брався за роботу. «Ох, дійсно, яка неспокійна вдача у мене і яке зухвальство: таки примусити дискордистів прислухатись до голосу конкордиста, – записав він одного разу в своєму щоденнику. – Покласти ще рік лютої праці й виступити знову з книгою за мир – мир не московський і не вашингтонський, а колектократичний, той, що голос його не хочуть почути ні московці, ні вашингтонці, який замовчують усі вільні й невольні слуги їхні»²⁸.

Нерідко Винниченко дивився на себе начебто з боку і намагався якомога реалістичніше оцінити свої зусилля й ініціативи. І навіть за відверто критичної оцінки дій, в його позиції завжди проглядає бодай прихована надія на те, що йому вдасться «докричатися» до людей, які повинні врешті-решт зрозуміти його правоту, раціональність пропонувананих ним рішень, кроків, варіантів вирішення найскладніших глобальних проблем. А тому вважав витрачені зусилля недаремними. За два місяці до смерті він записав: «Щасливі ті люди, які навіть в старості можуть бути наївними. Я і Коха (Коха, Кохана – дружина В. Винниченка Розалія Яківна. – В.С.) належимо до таких щасливців. Ми знову сидимо годинами, напружуючи свої сили, нервую-

чись і страждаючи, і перекладаємо статтю, яка повинна створити мир на землі. Ми удаємо, що маємо малесеньку надію на те, що якась фр[анцузька] газета схоче статтю надрукувати і що політична чи громадська опінія Франції зупинить на ній увагу. Зупинить і поставиться прихильно. Що преса підійме питання ляборократії, прийме цей спосіб миру, вхопиться за нього, рятуючи своє життя, і примусить прийняти інші країни та весь світ. Блаженна наївність»²⁹.

Іноді думками (і пропозиціями) поважний політик доходив і до того, щоб створити з українських емігрантів партію, ідейно-теоретичними основами якої були б гасла колектократії «Україна без наймита» («Без хлопа і пана») і т. п.³⁰

Обґрунтовані українським мислителем рецепти сприймалися багатьма як мало реалістичні, більше – як утопічні і навіть дивацькі. Як відомо, ці рецепти не змогли реалізуватися на тому векторі, який намагався передбачити переконаний прихильник соціалістичної ідеї. Однак не можна не бачити і того, що суспільні трансформації, які відбулися в світі в кінці ХХ – початку ХХІ століття, не мали своїм теоретичним підґрунтям розрахунків і висновків кращих умів людства, серед яких почесне місце займає і українець Володимир Винниченко.

Ще раз варто наголосити: головна сюжетна лінія роману «Слово за тобою, Сталіне!», його смислове навантаження – це не поведінка вигаданих героїв в дуже непростих, суперечливих, екзистенціальних ситуаціях, а дискусії навколо концепції колектократії і теорії конкордизму, які отримують докладний виклад у різних ракурсах, конкретизація і деталізація, про головну суть яких як можливих знарядь в запобіганні військового протистояння соціальних систем йшлося вище.

У той час письменник, мислитель, діяч дійсно міжнародного масштабу вважав своїм найважливішим завданням запобігання третій світовій війні, вбачаючи в розпочатому ідейному протиборстві («холодній війні») величезну загрозу людству. 4 червня 1949 року письменник записує в щоденнику: «Проект дальшої пропаганди ідеї миру через колектократію...», а 12 червня продовжує: «Обдум[ування] плану наміченого виступу в Парижі на тему «Колектократія як засіб світового миру»»³¹.

У книзі, над якою працює в цей час Майстер і мучиться над вибором якомога точнішої її назви, нарешті зупиняється на варіанті «Слово за тобою, Сталіне!». Попередній орієнтир – «Термітизм» – сила, що роз'їдає соціалістичний лад зсередини, відхиляється. Позірних претензій до капіталістичних порядків, критичних зауважень і міркувань по відношенню до західного світу незрівнянно менше. Це і зрозуміло: до подібних «вкраплень» автор праці вдається лише з метою вибіркових порівнянь, бо «повною мірою» виконав викривальне завдання «системи «вчорашнього дня» в попередньому романі «Нова заповідь»). Вся увага концентрується на тому, в який спосіб досягти розуміння світовим загалом, принаймні лідерами провідних, наймогутніших і найвпливовіших держав, усієї раціональності, вигранності проекту.

²⁸Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.). Слово і час. 2001. № 1. С. 76–77.

²⁹Винниченко В. Щоденники (1950–1951 рр.). Слово і час. 2001. № 2. С. 87.

³⁰Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 68.

³¹Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 71.

На певному етапі здається, що слід лише знайти прийнятний механізм проведення всесвітнього референдуму, в кінцевому результаті якого подвижник-гуманіст був переконаний абсолютно: народи неодмінно будуть на боці суспільного прогресу. Перевагу отримають прибічники соціалізму (адепти капіталізму у відкритому демократичному змаганні приречені на поразку), а далі висловляться на підтримку колектократії: «*трудящі в усьому світі стануть на наш бік і почнуть вимагати заведення колектократії*»³².

Однак, судячи з усього, більш-менш конструктивного варіанту механізму ініціації «запуску» проекту В. Винниченка так і не знайшов. Відтак фінал твору (в житті такого взагалі не було) виглядає не цілком переконливим. Йде опис засідання Політбюро ЦК ВКП (б) під головуванням Й. Сталіна. Саме йому один з членів Політбюро наважився запропонувати виступити з ініціативою до західних лідерів влаштувати планетарний референдум щодо виключення в перспективі воєн як способів вирішення глобальних суперечностей. Останні слова звучать і як тривожний заклик-набат, і як остання молитва (з надією на диво): «*Вжій свого впливу і нашої сили, щоб питання світового конкурсу було поставлене на світовий референдум. Нехай народи самі візьмуть долю в свої руки. Запропонуй світові не бомби, не фізичну силу, а силу розуму й волі народів. Вони чекатимуть твоєї пропозиції в болючому напруженні. Слово за тобою, Сталіне!*»³³

Були висунуті, обґрунтовані й відповідні теоретичні засади – концепція колектократії, теорія конкордизму³⁴.

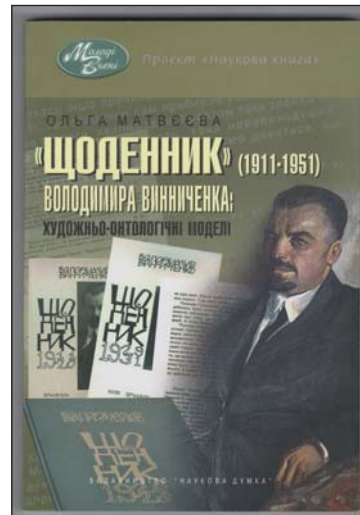
У романі Й. Сталін робить висновок, що доповідач «*порушив дуже важливе питання. Ми повинні його обміркувати. Коли саме це буде, через тиждень чи через рік, ми цього тепер не можемо сказати. І яке саме вирішення ми винесемо, так само наперед ніхто не скаже. Хай секретаріат роздасть нам всім копії його промови. Сьогоднішнє засідання закінчене.*

Він трудно піднявся. За ним встало зі своїх місць усе Політбюро ВКП(б)»³⁵.

Незрозумілим залишається, яке ж слово скаже Йосип Сталін. І чи скаже його взагалі...

Створюється враження, що В. Винниченко закінчував свій твір якимось поспіхом, без попередньої впевненості, не вкладаючи в нього того натхнення, «напруження», ентузіазму які, судячи зі щоденникових записів недавнього часу, хотів би донести до лідерів і Сходу, і Заходу. Можливо, це відбувалося і тому, що на той момент стало відомо – його надії на візит до американського президента **Г. Трумена**, плани звернення до дружини попереднього, покійного президента **Ф. Рузвельта – Елеонори Рузвельт** закінчилися безрезультатно.

Тож не дивно, що й сьогодні багато хто вважає позицію В. Винниченка, особливо ж ймовірність чогось подібного до відтвореного в останніх рядках книги, утопічною. Додаткові переконливі аргументи тут – весь наступний світовий досвід: історія пішла, як відомо, іншим маршрутом.

Але судити про художній твір з позицій тільки політичного прагматизму навряд чи виправдано, як і оцінювати книгу на основі того, чого в ній немає і що, імовірно, могло (або мало б) бути. Набагато логічніше належним чином придивитися до того, що в ній є. А є в ній досить серйозний (природно суб'єктивний) аналіз цілої епохи в житті радянського народу, і українців в тому числі. І зроблено це не випадково. Сімдесятирічний письменник, патріот інтуїтивно (та й усвідомлено-реалістично), відчуваючи, що вступив в ту пору життя, коли пора думати про заповіт, концентрується на цьому завданні.

Тому роман «Слово за тобою, Сталіне!» дуже органічно вписується в останні творіння, які навіть своїми назвами говорять багато про що: «Нова заповідь» і «Заповіт борцям за визволення».

Одночасно книга – це і продовження ідейно-політичної боротьби проти практики сталінізму. В. Винниченко намагався довести, що він – послідовний прихильник соціалізму, йому близькі інтереси простого народу. Він раніше не раз звертався до Й. Сталіна з проханнями про дозвіл повернутися в Україну, віддати сили на служіння УРСР. Далеко не все йому подобалося на Батьківщині, з чим він не міг погодитися, змиритися. Але вважав можливим скоригувати курс, усунути прорахунки і недоліки.

Тепер у цьому відношенні ставилася крапка. Надію на позитивні зміни гуманіст і патріот подумки пов'язував з міжнародними чинниками, геополітичними процесами. І якщо не все, а, можливо, і багато що в його позиції уявлялося і видається нині не ідеальним, навіть неприйнятним і помилковим, це зовсім не означає, що творіння Володимира Винниченка не було виразом настроїв і поривань досить широкого суспільного сегмента.

Ідеї творів В. Винниченка, особливо тих, в яких обґрунтовувалися концепції конкордизму і колектократії, можуть вважатися своєрідним його заповітом нащадкам. Безумовно, до багатьох думок справжнього мислителя буде звертатися ще не одне покоління людей, знаходячи в них натхнення і зразки для вирішення нагальних проблем суспільного розвитку – складного, суперечливого, конфронтаційного, конфліктного. ■

³²Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 156, 157.

³³Там само. С. 370.

³⁴Там само. С. 351 – 370.

³⁵Там само. С. 370.

СЛАВЕТНІ ПОСТАТІ – ГІДНІ ВІНШУВАННЯ

До 100-річчя від дня народження
Григорія Тютюнника і Дмитра Білоуса

23 квітня 2020 року минуло 100 років від дня народження ушавленого українського письменника
Григорія Михайловича Тютюнника (1920–1961), лауреата Державної премії ім. Т.Г. Шевченка.

24 квітня 2020 року – 100 років від дня
народження відомого поета і перекладача

Дмитра Григоровича Білоуса (1920–2004), гумориста і громадського діяча.

ЖИТТЯ, ЯК ВИР ДО 100-РІЧЧЯ ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКА

23 квітня 1920 року в с. Шилівка на Полтавщині народився мій улюблений письменник **Григорій Михайлович Тютюнник**. Моє знайомство з його творчістю сталося на II-му курсі факультету журналістики КДУ імені Т.Г. Шевченка на лекціях професора **А.Г. Погрібного** – літературознавця, лауреата Національної премії імені Т.Г. Шевченка. Й досі дещо пам'ятаю з його розповіді: «Григорій Тютюнник вступив на філологічний факультет Харківського університету (1938р.), добровольцем пішов на війну, був тяжко поранений, опісля працював у журналі «Жовтень» (Львів). Григорій Михайлович був дуже вибагливим до слова, по декілька разів писав/переписував сторінки... Обов'язково прочитайте його роман «Вир». Варто додати: Г. Тютюнник двічі утік з полону, воював із ворогом у партизанських загонах на територіях Кіровоградщини і Чехословаччини. З осколком під серцем він невтомно працював у післявоєнний час: учителював у селі Кам'янка-Бузька на Львівщині, від 1956 року працював у часописі «Жовтень» (згодом «Дзенькіт»). Став письменником, журналістом, публіцистом, педагогом. До речі, разом із ним на літературному факультеті училися на одному курсі майбутні видатні письменники України, теж лауреати Шевченківської премії – **Олесь Гончар** і **Дмитро Білоус**. Олесь Терентійович згодом назвав роман «Вир» Г. Тютюнника найкращим українським твором повоєнної літератури.

Звісно, я прочитав «залпом» роман «Вир». Робив конспект, виписки. Був сильно вражений цим твором, чудовими переливами мови, описом персонажів і природи. До цих пір пам'ятаю початок:

«Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беєва гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом річнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обр'ях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть татарською, назвою – Ташань».

Вирішив тоді написати статтю про нього і написав. Відніс у редакцію журналу «Радянське літературознавство». Її рецензував сам **Кость Волинський**, провідний літературознавець. Схвалив до друку із деякими заувагами. Пригадую, як рецензент запитав, звідки взяв я порівняння героїні роману з персонажами *Гі де Мопассана*, бо лише я знав, що Григорій Михайлович у цей період зачитувався новелами французького письменника. Кажу: *«Паралельно з українською нам читають і зарубіжну літературу, познайомився з творами Мопассана, тому, може, й появилася так зрівняння».*

Григорій Тютюнник (1920–1961)

Життя Г.М. Тютюнника теж було схожим на вир, починаючи з дитинства до юності і дорослості. Є цікава історія про вибір його імені. Коли народився хлопчик, його вирішили назвати Георгієм (Ігором) і послали діда по матері у сільраду записати онука. На radoщах дід випив удома, а по дорозі ще трохи додав і коли прийшов до сільради, – то не міг пригадати, як велено йому записати онука, і записав Грицьком. Про дідову витівку довідалися тоді, коли брали у райзагсі довідку про народження, щоб хлопець міг учитися в зінківській десятирічці.

Григорій Тютюнник з дитинства сприймав все емоційно, серцем відчував нещирість. Дружина письменника **Олена Федотівна Черненко** у листі до **Михайла Гресь** (10.04 1968 р.) так описала його зовнішні та внутрішні риси: «Обличчя Григорія... Навіть мені важко сказати про нього. Обличчя в нього, як і душа, ставало щиро ніжним перед добром, красою, і загострено злим перед нещирим, недобрим, яке він відчував єством своїм. Одні говорили, що він красивий, інші – що «класично» некрасивий, але всі любили його, і особливо жінки. Це правильна ознака того, що обличчя відбивало чари поетичної душі. Очі карі, і якісь незвичайні. А незвичайні в тім, що від щастя й радості ставали темно-карими, а від обурення чи образи – світлими. Основна ж властивість очей в тому, що вони вмiли смiятися навіть тоді, коли фізична знемога сковувала тіло. В задумі Григорій хмурич чоло, і різкі поздовжні зморшки говорили про те, що людина думає про щось велике, неосяжне, що в голові б'ється не одна думка...»

Письменник завжди з любов'ю та повагою ставився до людей і писав про них тепло та зворушливо, починаючи з перших своїх віршів:

...І от, не забуду ніколи в житті –
глибокі яруги і балки круті.
І мій кулеметник, товариш і брат,
пастух з полонини, із синіх Карпат.
Такий молоденький, дитина та й годі,
у нашій же роті, у нашому взводі.
Коли добігали уже до села,
коли вже німота спинить не могла,
розкинув я руки у синю югу
й зостався лежать на холоднім снігу.
І вечір морозний мене колисав,
а бій віддалявся вперед і згасав.
Та я не зостався у полі один,
без ніжного слова, без краплі води.
Отой кулеметник із синіх Карпат
приніс мене сам на руках у санбат...»

«Хлопець з Карпат».

Григорій Тютюнник був надзвичайно скромною людиною, не скаржився на нелегке життя, не вихваляв свої ратні подвиги на фронті, у партизанах та бойові поранення, а у нього «на спині чотири шрами – осколками зроблено два, а два – кулями...» У його словах, зовні спокійних і виважених, завжди оптимістичних, відчувалося глибоке хвилювання враженого серця, переживання тієї людини, у якій, як говорив сам письменник, «*неспокійна біографія*», бо в ній закарбовані такі рубцюваті сліди, які ніколи не дають спокійно жити.

Перше оповідання Г. Тютюнника «Мирон Розбийгора» було надруковано в журналі «Радянський Львів» 1950 року. Остання прижиттєва книга – 1960 року. Фактично 10 років творчості, бо прожив він усього лише 41 рік. Обмаль портретів. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові. Третю частину «Виру» написати не встиг... Та залишив нам збірку оповідань «Поорані границі», повість «Хмаринка сонце не заслонить» (1956), поетичну збірку «Журавлині ключі» (уже посмертно, 1965 р.), як і роман «Буг шумить» (1965). І свій – Magnum opus, тобто головний твір – роман «Вир»!... Дружина письменника **Олена Федотівна** на сторінках газети «Літературна Україна» розповіла, як Г. Тютюнник створював цей роман: «Спочатку він думав показати другу світову війну, перший її період, відступ наших військ і лихоліття окупації. Однак коли вже було написано чотири розділи, герої роману немов стали жадати від автора, щоб він переконливіше пояснював їхні вчинки, поведження, почуття. Стало ясно, що для цього необхідно показати героїв у мирній обстановці. Тоді автор вирішив написати трилогію».

Над романом «Вир» Тютюнник почав працювати у 1956 р. Перша книга вийшла одночасно у Києві, Москві, Празі 1960 року, а друга – у 1962 р. У книзі відображено життєвий вир українського села Троянівка на Полтавщині навесні 1941 р. та в період Другої світової війни (тоді Великої Вітчизняної). Герої роману – це мешканці села: Тимко Вихор, Григорій і Оксен Гамалії, Дорош, Йонька Вихор, Гнат Рева, Тимко, Орися, Марко та багато інших. Всі вони різні за світоглядом і долями. Дехто губиться в коловороті життєвого виру, інші – знаходять правду, живуть нею, не шкодують свого життя у боротьбі з фашистами...

Головного героя роману Тимка Вихора показано у різних проявах: сім'я, праця у колгоспі, кохання. Родина Вихорів описана як звичайна сільська, але кожен у ній – має

Батьки Григорія — Михайло Васильович та Ганна Михайлівна Тютюнники

свій характер. Тимко – неврівноважений, буйний, імпульсивний та інколи навіть безрозсудний, живе як пасинок, поза родиною, але у нього розвинене почуття дружби, він здатний пристрасно кохати. У дружбі й любові автором зображено Тимка талановито. А от у праці його подано саме таким, яким бачив у житті подібних прототипів письменник: дещо байдужий, неініціативний, він ані на що не реагує. Хоча Тимко оре, сіє, косить, рубає ліс, їздить на конях за фуражем, працює у себе вдома по господарству, але ніколи не виявляє особливого ставлення до того, що робить. Селяни в розмовах не обминали й тему політики:

«Коли вийшли за ворота, Бовдюг сказав Кузеві:

– Ти догавкаєшся! Ну, на якого чортового батька ти в політику лізеши? Спитав, по чому сало на базарі, — і сиди нишком. Так ні! Йому поясни, куди хліб дівається, чого матері не вистачає. Яке твоє діло?

– Інтересно. Бож-же ж мій, як інтересно! Подивися у вікно – і то скільки видно! А як поїздити та з розумними людьми поговорити. Скільки ж тоді в моїй голові розуму прибавиться?

– А навіщо він тобі здався, той розум? Дурнішому легше на світі жити.

– Е, це вже ти не говори! Не говори! Чоловік на те й родився, щоб весь вік, скільки живе, розуму вчитися. Оце є в мене ще трохи тютюну в кисеті, прийду додому, куритиму та все над людським життям міркуватиму».

Молодший брат Григорія Тютюнника **Григорій Тютюнник** (1931–1980) – теж відомий письменник – наполегливо працював над кіносценарієм за романом «Вир», але, на жаль, жодний із чотирьох варіантів не був використаний для втілення. Проте за мотивами роману Григорія Тютюнника «Вир» кінорежисером **Станіславом Клименком** у 1983 р. на кіностудії ім. О.П. Довженка відзнято художній фільм, який отримав головний приз на Республіканському кінофестивалі.

Григорій Тютюнник був дуже вимогливим до себе письменником, плекав і оберігав скарбницю українського народу – мову, дбайливо ставився до слова. Про свою літературну школу він залишив такий запис: «...я багато передумав, учився думати в Толстого, і хоча в багатьох питаннях з ним не згодний, проте зрозумів одне: необхідно писати так, щоб добуток не був одноденним» (Лист від 28 жовтня 1956 року). Ще він згадував слова **А.П. Чехова**: «Письменник повинен багато писати, але мусить не поспі-

З братом Григорієм

шати...» та **Антон Рубінштейна**: «Писання – задоволення, друкування ж – відповідальність». Саме так і написаний роман «Вир»...

Роман Григорія Тютюнника «Вир» посідає особливе місце як у творчості прозаїка, так і в історії української літератури. Поява такої книги стала справжньою подією в письменницькому і суспільному житті, бо засвідчила поступове, але неухильне одужання і відродження національної словесності після тяжких сталінсько-радянських ударів та ідеологічного терору.

Автор посмертно 1963 року удостоєний найвищої нагороди – Шевченківської премії. Григорій Тютюнник назавжди увійшов у літературу рідного народу і став її класиком. Твори його вивчають у школах та університетах. ■

Пам'ятник Григорію Тютюннику на Личаківському цвинтарі у Львові

ЖИТТЄДАЙНІ ВЕРШИНИ ДМИТРА БІЛОУСА

ДО 100-РІЧЧЯ ДМИТРА БІЛОУСА

**Красо моя ти, Сумщино, Сумщино,
куди не кинь – барвистих слів розмай:
Ромен, Боромля, Липова Долина,
Березів Яр, Лука, Зелений Гай...
Так зберігає мова калинова
на гронах дивних свіжості росу,
щоб у майбутнє музикою слова
нести душі народної красу.**

Дмитро Білоус, «Веселий розмай»

Дмитро Григорович Білоус – український поет і перекладач із болгарської та інших мов, літературознавець, громадський діяч, лауреат Державної премії України імені Т.Г. Шевченка (за книгу «Диво калинове», 1990 р.). Член Національної Спілки письменників України, член-кореспондент Академії педагогічних наук України. Автор книжок для дітей, збірок гумору та сатири, статей, літературних публікацій про творчість українських письменників.

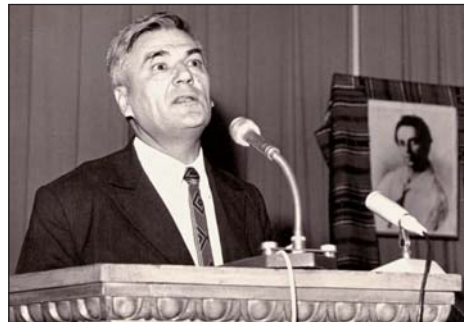
ЛЕЛЕКИ ПРИЛІТЕЛИ

Над мальовничими Курманами на річці Сулі Роменського повіту Полтавської губернії (нині Недригайлівський р-н на Сумщині) в безхмарнім квітневім небі чулося «курли-курли». Прилетіли лелеки із теплих країв і видивлялися свої минулорічні гнізда. А у родині **Ганни Давидівни і Григорія Миколайовича Білоусів** народилася десята дитина, яку назвали Дмитриком. За українським народним повір'ям це означало, що дитину принесли на своїх крилах лелеки...

**Моя біографія, друзі,
Сягає в далекі ті дні,
Коли мене бусол на лузі
Підкинув батькам навесні.
Та й досі я згадую завше,
Що послугу він не малу
Зробив немовляті,
Обравши село Курмани і Сулу.**

Ясна річ, що дитинство хлопця було нелегким. Як згодом він сам писав: «*сімейка в мого батька була, як у того Омелечка, про якого в народній пісні співається... Було нас одинадцятьоро дітей. Я був десятою дитиною, якраз «лялькою в колісці», коли старші вже парубкували й дівували.Трудове виховання – на вигоні пастухування,Справлялися добре з харчавом, – не їли лиш хвостиків з груш,Ходив я в сестринських чоботях із дірками замість підошов».*

Це – значно пізніше поет осмислюватиме свої першовитоки з несподіваною і характерною для нього дотепністю:

Дмитро Білоус (1920–2004)

**Взуття наше скріплював дріт,
На штанях – химеристі лати:
Сполучені (ниткою) Штати
І Греція з островом Крит.**

Звідки був нахил до римованого слова у шестилітнього хлопчика? Можливо, від діда **Миколи-Бондаря**, батькового батька, якого люди любили за дотепне гумористичне слово. Казав він «*до прикладу*», тобто у риму (своєрідне усне народне віршування). Отак і гуторив він із людьми у своєму хлівці-бондарні. Нахил до словотворчості у родині наче у кожного – від народження. Ось брат Олекса примостив дріт, щоб він чиргикав через колесо прядки, почав крутитись й приспівувати: «*Гуслі-самогуди, ми вигнані люди*». Мабуть, і гумористичний хист майбутньому майстру жанру передався від діда.

ВОГНИЩЕ РОДИННЕ

**На світі білому єдине,
як і дніпрова течія,
домашнє вогнище родинне,
оселя наша і сім'я.**

Мати Дмитра – господиня і героїня домашнього космосу. Батько – сільська мудра людина, книжник, порадник і заступник односельців, які не випадково обрали його народним суддею. У родині шанували слово, книжки в домі оточували Дмитрика з раннього дитинства, і частенько вечорами в хаті читалися вголос. Старший брат Олекса – викладач історії в Харківській трудовій комуні А.С. Макаренка – пробував свої сили в поезії, входив до складу активу популярних літературних організацій «Молодняк» і «Плуг». До речі, коли Дмитрик був на межі життя і смерті, захворівши висипним тифом, видатний педагог **Антон Семенович Макаренко** запропонував забрати кволого хлопчика в комунарівський гурт, де він і вижив. Тут написав він свій перший вірш «Весняні акорди». Звідси, можна стверджувати: майбутній письменник «*вирушав у люди*».

Брат **Павла Тичини**, Євген, викладав у харківській середній школі літературу. Дмитро потоваришував із його сином Владиком і часто бував у них удома. «Самі відвідини родини Тичини справили на мене велике враження, – згадував потім Д. Білоус. – Адже недавно, буквально всього кілька років тому, у цій квартирі жив сам Павло Григорович, і все тут освячене його іменем. І фото поета на стіні, і книжки в шафі, якими він користувався. Владик... іноді розкривав шафу чи висував шухляду стола і діставав книжку з автографом Павла Григоровича, його листа чи листівку, і я бачив чіткі, рівні літери — «живий почерк» визнаного поета, знайомий мені лише з друкованих його книжок. А тут ось зеленим чорнилом поет писав, що на нього саме «напало безгрошів'я» (до того я й не чув такого слова)». Саме тоді у Дмитра Білоуса появилось велике зацікавлення рідною мовою. Через усе місто їздив він на заняття гуртка художнього слова при театрі робітничої молоді. Тоді ж він знайомиться в літературному об'єднанні з **Олександром Підсухою** і **Валентиною Ткаченко**. У спілкуванні Дмитро Білоус був вельми тактовний, ненав'язливий і водночас дуже вимогливий до того, про що йдеться. Не любив пліток, нашептів, обминав їх, немов брудні калюжі. Таким він залишався на все життя.

ОБПАЛЕНА ЮНІСТЬ І НАВЧАННЯ

У юнака було вроджене прагнення до навчання. У Харкові він навчався на робітничому факультеті (робфак), які були тоді дуже поширені. Опісля працював на міському електрозаводі. Звісно, що родинна літературна атмосфера, виховання не могли не датися взнаки. Друкуватися у періодиці почав від 1935 року. Любов до книг не могли не вплинути на Дмитра, і по закінченні десятирічки 1938 року він вступив на філологічний факультет Харківського універси-

Світлина з експозиції до 100-річчя Д. Білоуса, яку до ювілею свого славетного земляка підготували Недригайлівський і Роменський краєзнавчі музеї

тету. Його однокурсниками були відомі згодом українські письменники **Олесь Гончар** і **Григорій Тютюнник**.

Війна зруйнувала всі сподівання студента-філолога. Вже на початку німецько-радянської війни, у липні 1941 року, він добровольцем записується в армію, закінчивши лише три курси філфаку. У Харкові формується студентський батальйон для оборони Києва. Згодом О. Гончар так згадуватиме про побратимів-студбатовців: «Серед небагатьох, котрі лишилися живими, наших студбатовців – Дмитро Білоус, поет і перекладач, з яким ми взимку 1942 року, виявляється, лежали в одному евакогоспіталі, в Красноярську, в приміщенні школи на березі Єнісею, хоч лише пізніше дізналися, що під спільним дахом були наші госпітальні палати».

У перших боях на Київщині у серпні 1941 року Дмитро Білоус був тяжко поранений. 1942 року лікувався в шпиталях Красноярська. Після одужування він 1943 року знову стає до лав армії, бере в руки слово-зброю: починає працювати на радіостанції «Радянська Україна» при Всесоюзному радіокомітеті, що вела передачі для партизанів. У щоденному спілкуванні з **Петром Панчем**, **Олександром Копиленком**, **Ярославом Галаном** формувалась його творча індивідуальність – першопочатково як поета-сатирика. Його першою літературною зброєю стала сатира, що зумовлено було не лише воєнною необхідністю, але і хистом до цього жанру.

Неоціненними уроками були тодішні зустрічі з **Остапом Вишнею**, який із симпатією та прихильністю ставився до Дмитра Білоуса. Згодом, на початку 1950-х, О. Вишня захистив свого молодшого побратима від необґрунтованих нападок критики.

Після визволення Києва Д. Білоус продовжує і завершує навчання у Київському держуніверситеті (1945 р.) і аспірантуру при кафедрі української літератури (1948 р.). Працює в Республіканському радіокомітеті. Потім – літературний консультант журналу «Вітчизна», від 1947 р. – заст. відповідального секретаря часопису «Дніпро». Закінчивши аспірантуру, стає відповідальним секретарем цього молодіжного літературного видання. Від 1957 р. – завідувач кабінету молодого автора при Спілці письменників України. Своїм учителем його вважали **Іван Драч**, **Дмитро Павличко**, **Володимир Забаштанський**.

І незабаром, 1948 року, відбувся літературний дебют Дмитра Білоуса як поета – вийшла у світ збірка гумористичних та сатиричних віршів «Осколочним» (редактор **Андрій Малишко**). У цьому ж році його було прийнято до Спілки письменників. А 1957 р. появилася збірка «Добрим людям на здоров'я, ворогам на безголов'я», а згодом й інші: «Веселі обличчя», «Зигзаг», «Колос і кукіль», «Сатиричне і ліричне», «Критичний момент», «Тарасові жарти», «Хто на черзі», «Альфи — не омеги», «Хліб-сіль їж, а правду ріж».

СВОЄРІДНІСТЬ БІЛОУСІВСЬКОЇ САТИРИ

Прикметною рисою Д. Білоуса як сатирика є невтомне дбання про форму і зміст – ритмомелодіку, римування, висока культура віршування, алітераційне звучання. Як філолог, він добре розумів їхню значущість і знав про це, бо вивчав в університетах. Негативні персонажі поет створює філігранно і скрупульозно, «виточуючи» кожну подробицю, кожен штрих.

Із його творів перед нами постає галерея непривабливих персонажів із промовистими прізвищами, які образно кажуть самі за себе: *Говоруха, Круть, Лопух, Патякало, Потакайло, П'явка, Рваченко, Слимак, Шарахкало, Шкуренко* та ін. Такі прізвища – це один із прийомів образного ставлення сатирика до негативних явищ у суспільстві. Зовнішність своїх персонажів він описує в подробицях, точно передає їхнє оточення, майстерно індивідуалізує особливості мови. Приміром, ось як саморозкривається безпринципний Слимак:

**Питають щось – кажу: «Ми зважимо
Порадимося, чи так, чи ні?».
Хороший вашим я і нашим,
Хороші і вони мені.**

Дмитро Білоус майстерно використовує гру слів, стилістичні фігури, дотепний гумор. Уже самі назви його творів несуть сконцентровану проблемність, свідчать про вибагливу, копітку роботу над словом: «Відповідальний переляк», «Лука лукавий», «Слимакові принципи», «Визнаний грамофан», «Трясця в тресті», «Полювання з макогоном...».

СТОРИНКИ ДИТЯЧИХ ТВОРІВ

Здавалось би, що Дмитро Білоус уже знайшов у літературі своє амплу як поет-сатирик. Та й школу пройшов серйозну в досвідчених письменників. Можна було лише розвивати свою майстерність. Але його творчий потенціал виявився значно багатограннішим і непередбачуваним. Уже в зрілому віці письменник починає писати для дітей і досягає неабияких успіхів. Його книжечки «Пташині голоси» (1956), «Упертий Гриць» та «Про чотириногих, рогатих і безрогих» (1959), «Лікарня в зоопарку» (1962), «Турботливі друзі» (1970), «Сад на Лисій горі» (1972), «Веселий Кут», «Гриць Гачок» полюбляє українська дитвора.

Дитячим творам поета притаманний добрий усміхнений гумор, бо написані вони в дусі українського народного дотепу з елементами пізнавальності. Без надокучливої дидактики і напучувань змальовані конкретні життєві ситуації: цікаві, повчальні, кумедні. Автор приділяє багато уваги подробицям, подає точні знання з різних предметів, особливо у загадках і шарадах. Юний читач завжди дізнається з його віршів про щось нове, невідоме. Приміром, віршик «Загадка»:

**З однієї ми родини
від Андрія до Ярини.
Як по одному, самі,
ми буваємо німі,
хоч і маєм різні назви
й добре знаєте всіх нас ви.
Певним станемо рядком –
заговоримо ладком.
Ми – писемності основа.
А без нас ніхто ні слова!**

Що це таке? – Літери абетки.

Реальність і достовірність необхідні у книжках для дорослих, а у творах для дітей – тим більше. Так, готуючи книжку «Пташині голоси», письменник провів справжню дослідницьку роботу – як безпосередньо в лісі, на при-

роді, так і зі спеціальною науковою літературою. Збіркою зацікавилися навіть фахівці-орнітологи. Крім того, що у книжці кмітливо передані пташині звичаї та «побут» птахів, поет вдався до звуконаслідування:

**І спала роса краплисто,
й без смичка, без каніфолі –
над-надьом! – луна сріблясто,
що аж виляски на полі.**

І ніби мимохідь, розповідаючи про птахів, відшукуючи в їхньому житті особливості, які притаманні й людині, поет виховує малюків, учить їх бути працьовитими, підтримувати інших, коли їм важко, виручати того, хто вскочив у біду, не бути скупими і жахливими. Дмитро Білоус по-своєму подає проблему, так би мовити, «швидкої допомоги» тваринам, що оригінально відображено у збірочці «Лікарня в зоопарку». Він працює не лише з науково-пізнавальною літературою, а й певний час спостерігає життя тварин у зоопарках, щоб показати не лише звірів, а й добрих дорослих у білих чи синіх халатах, які приходять їм на допомогу. У незвичайній лікарні лікують пінгвінів, слона, антилоп, єнота, верблюда, цесарку:

**Від хворих тільки й чути:
«Ме-м-ме...», «Ве-ве!», «Му-м-му!».
І спробуй-но збагнути,
що там болить кому...».**

Персонаж книжки дядя Вова лікує не лише звірячі, а й «дитячі» хвороби, такі, як лінощі, капризування, хитрощі

Дмитро Білоус

та ін. У поемі «Сад на Лисій горі» доброзичливо, з гумором йдеться про те, як діти біля школи на високому пагорбі, де не було й деревця, під орудою садівника діда Панаса посадили сад. Послідовно, у живих картинах стверджується благодійна роль праці у вихованні учнів, які не тільки посадили й виростили сад на Лисій горі, а й увірували у велику силу науки й праці, умілих рук та світлого розуму.

Якщо у поемі «Лікарня в зоопарку» головні герої – юннати, охоронці природи, її перетворювачі, то у поемі «Веселий Кут» головними героями стають слідопити, які шукають учасників визволення села в період війни. Сюжет поеми має несподівані повороти. Герой, який захищав Веселий Кут і залишив послання до живих у запальничці, раптом виявляється... старостою при німцях. Та він-таки й герой, бо старостою став за завданням партизанського штабу. Важлива патріотична тема подана поетом із урахуванням дитячих розуміння та уявлень.

Своїми творами Дмитро Білоус зайняв серед українських поетів, які пишуть для дітей і юнацтва, місце з власними темами, образами та засобами їхнього втілення.

ЗБІРКА «ДИВО КАЛИНОВЕ»

Це – *Magnum opus*, головний твір письменника, який відзначено Державною премією ім.Т.Г. Шевченка 1990 р. Звідки ж виникла сама назва книги? Про її походження сам Дмитро Григорович розповів у передмові до видання книги «Диво калинове. Чари барвінкові»: «*Тепер мене часом питають: як виникла назва «Диво калинове»? А виникла вона з пісенності нашого слова. Спочатку написався вірш про рідну мову. Коли писав його, перед очима стояла червона калина, яку мати посадила під вікном і вишила на рушнику. Звідси рядки: «Ти наше диво калинове, кохана материнська мово». Коли згодом перечитував написане, знову згадалися солов'ї на калині, калинові мости. Постає образ калинового дива, і я подумав: оце ж і є назва книжки!»*

**Як прислів'я чудове,
йде від роду до роду,
що народ - зодчий мови,
мова – зодчий народу.
Диво калинове,
Солов'ї на калині,
на ялині зозуля.
Через гори й долини
лине пісня з Посуля.**

**Мова в ній калинова, древа сонячна гілка,
серця тиха розмова,
калинова сопілка.**

Попри будь-які складні кон'юнктурні перепади, він завжди безхитрісно, завзято і, навіть азартно служив Українському Слову. (Правда, робив інколи вимушені реверанси «Жовтню» й «вождю»).

Рідну мову він возвеличував, зокрема у збірках, які так і називалися — «Слово!» та «Хліб і слово»:

**Споконвіку було Слово,
й було Слово в Бога.
Й було Богом святе Слово —
все постало з Нього.**

**У стінах храмів і колиб
сіяв нам святково,
як сонце, випечений хліб
і виплекане слово.**

**Помагай же Слову, Боже,
із пільмою в герці,
щоб жило, правдиве й гоже,
у людському серці.**

Дмитро Білоус був істинним служителем Слова і Мови! Знати материнську мову, необхідність кожному нести у своїй душі святе почуття любові і шани до рідної землі та її історії – таке було його моральне credo, яке він прагнув передати у своїх творах наявним поколінням.

У вірші «Коли забув ти рідну мову» розповідається про приїзд додому такого собі сучасного стихійного (а, може, й свідомого) національного нігіліста:

**Не раді родичі обновам.
Чи ти об'ївся блекоти,
Що не своїм, не рідним словом
Із матер'ю говориш ти?
Ти втратив корінь і основу,
Душею вилиняв дотла,
Бо ти зневажив рідну мову,
Ту, що земля тобі дала.**

ЗБІРКА «ЧАРИ БАРВІНКОВІ»

Це вже друга книжка поета про мелодику і секрети рідної мови. Як і попередня, вона розійшлася блискавично. І така популярність пояснювана тим, що поет дивовижно винахідливо й майстерно спілкується із читачем про

серйозні речі, невимушено й дохідливо веде з ним діалог. Вірші, крутиголовки, скоромовки, загадки, шаради, смішинки – все однаково успішно працює на головне надзавдання – полонити, зачарувати, юного читача багатством і милозвучністю української мови:

**В джерелах слова – душі криниця,
а рідна мова – як чарівниця.**

ПЕРЕКЛАДАЧ

Виявилася ще одна дуже яскрава грань таланту Дмитра Білоуса – перекладацтво, де він став і майстром слова, і мовознавцем, і теоретиком, і навіть видавцем. А почалося з того, що у 1959 році Д. Білоус поїхав у тривале творче відрядження від Спілки письменників України до Болгарії з метою вивчити не лише болгарську літературу, а й мову. Як тут не загадати його ж слова:

**Життя тебе збурнуло на бистрінь.
То, мабуть же, «чогось від тебе хоче...»**

Письменник виконав завдання, оволодівши болгарською мовою і освоївши переклад. Він ніби став повноважним послом болгарської літератури в Україні, її знавцем і популяризатором. Більше тридцяти років присвятив поет болгаристиці і зробив за цей період багато. Це – збірки перекладів поезій **Івана Вазова, Георгія Джагарова, Дмитра Методієва, Ангела Тодорова, Ніно Ніколова**. Крім того, чимало перекладено прозових і драматичних творів, фольклорних видань для дітей. А, безперечно, вершина цієї роботи – двотомна антологія болгарської поезії, більше половини творів із якої Д. Білоус переклав особисто. У Болгарії видання було відзначено Золотою медаллю як найкраща антологія вітчизняної літератури, що вийшла за кордоном. Болгарський уряд нагородив Дмитра Білоуса орденом Кирила і Мефодія I ступеня та найвищою державною відзнакою «Мадарський вершник» I ступеня (1966 р.). До речі, Д. Білоус переклав чимало поезій **Тараса Шевченка** болгарською мовою.

«Він ставився до перекладу з якоюсь особливою ніжністю, з величезним пієтетом. Треба бачити натхненне обличчя Білоуса, коли він читає болгарською чи білоруською мовою поезію, а відтак – переклад українською, а потім коментує переливання, перевисання почуттів, думок з однієї мовної стихії в іншу. Як він милується багатством споріднених мов!». Так писали тоді про нього у пресі. А славетний **Платон Воронько** назвав Дмитра Білоуса перекладачем європейського класу, котрий підносить перекладацьку справу на рівень оригінальної творчості.

Та перекладацькі обрії поета не обмежуються однією Болгарією. Є у нього й переклад драми **В. Шекспіра** «Міра за міру», й чудові інтерпретації із російської, білоруської, литовської, вірменської, азербайджанської, польської мов. Діяльність Білоуса-перекладача була творчою, плідною і високомайстерною. У художнім перекладі він заслужено став Лауреатом премії імені Максима Рильського (1976 р.).

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

Варто пригадати ще про одну грань таланту Д. Білоуса – літературознавчу. У письменника виразно спостерігається схильність до теорії, осмислення літературознав-

ЗЕМЛЯКИ.

**У центрі – Дмитро Білоус і Олекса Ющенко.
По боках – Валентин Бугрим (зліва) і Юрій Кухарчук
(справа). Березень 2004 р., м. Київ, Печерськ**

чих пошуків. Він пише передмови до книжок **Л. Глібова** «Цяцькований осел», **С. Крижанівського** «Берізка», **О. Підсухи** «На клич доби», **А. Малдоніса** «Бурштин і троянди», **Г. Джагарова** «Пересторога», **Д. Методієва** «Червоний мак», збірників «Болгарський гумор і сатира», «Добрідень, братове!». Високою фаховістю відзначаються нотатки письменника «Про риму». А ще в його творчому доробку – спогади про **П. Тичину, М. Рильського, О. Вишню, П. Панча, В. Сосюру, Григорія Тютюнника, С. Олійника, В. Ткаченко, Б. Тена**.

Дмитро Білоус багато років невтомно виховував літературну зміну. Він 11 років керував літстудією видавництва «Молодь». Поет щедро і по-батьківськи альтруїстично ділився своїм досвідом, прагнув підтримати щонайменший проблиск нової індивідуальності, роздмухати бодай маленьку іскорку таланту. Багатьох здібних початківців він увів у світ красного письменства, підтримав добрим словом і порадою.

Перші дві збірки «Диво калинове» і «Чари барвінкові» – це поетична розповідь про дивовижну красу і чарівливі таємниці рідної мови, а третя – «За Україну молюся» – вже несподіваний ракурс важливої та цікавої розповіді про святість рідної молитви і прадавніх обрядів, які доніс до наших днів український народ. Сам автор про своєрідність книжки написав так: *«Ми любили все божественне, духовність входила в наші серця через красу, лагідність, гармонію. Гарні були в нашій хаті ікони під вишитими рушниками, на свята ще й прикрашені квітами. Приємною була духмяність воскових свічок. ...Народні церковні свята дуже зріднювали нас. За святковим столом згадували відсутніх родичів словами: «Хай їм легенько гикнеться!» Поминали й покійних. У церкві подавали «За здоров'я» і «За упокій». І це якось особливо тепляло, зворушувало й очищало душі... За всіх ревно молилася наша матуся»:*

**Спасибі, мамо,
за ночі недоспані,
за вічні турботи,
за теплом зігріті літа,
за молитву, яка
рятівною була.**

Збірка «За Україну молюся» (2000 р.) стала новим творчим досягненням Дмитра Білоуса, за яку автор удостоєний літературної премії ім. Олени Пчілки (2001 р.), заснованої видавництвом «Веселка»:

**За соборну вільну Україну
Аз молюся, Боже мій, до Тебе:
Україну, мову солов'їну,
Край пшеничний під блакитним небом,
Ріки збережи й сади веселі,
Ароматами медів залиті,
Їх дари солодкі, соковиті;
Ниспошли нам злагоди в оселі (...)**

Мені пощастило неодноразово зустрічатися і спілкуватися з Дмитром Білоусом. Останнє десятиліття я як біограф часто бував у **О.Я. Ющенка**, який мешкав по вулиці Суворова в Києві. І нерідко заставав у нього Д.Г. Білоуса. Випивши по чарчині коньяку, закусивши бутербродом із сиром (без цього аж ніяк не можна було в патріарха української літератури), ми тоді вирушали прогулятися Парком Слави, Печерськом. Олекса Якович, як правило, все щось безупинно розповідав. А Дмитро Григорович, в основному, був мовчазним. Я все подумував: чому ж він мовчить, адже є що розповісти не лише мені? Коли одного разу ми їхали на якомусь свято у Ромни з Сумським земляцтвом, – теж саме було. І – після свята, прогулюючись містом. Але дивлячись на Д. Білоуса, можна було помітити його зосередженість і ледь помітні спалахи емоцій. Та лише тепер, пишучи даний матеріал, пригадуючи ті години, мені здається, що я знайшов відповідь: це було не мовчання, це була напружена поетична праця його мозку!

Благородну і велику та конче необхідну справу здійснював Дмитро Григорович Білоус упродовж всього життя: писав чудову поезію, учив любити рідний край, еством своїм відчувати неперевершену красу і багатство рідної української мови – нашого «дива калинового», шанувати скарби рідномовної молитви та чари прадавніх свят. Поет багато уваги приділяв дітям, звертався до них, писав їм, бо твердо знав: якщо з дитинства, з юності вони спілкуватимуться рідною мовою, пишатимуться нею – тоді й виростуть справжніми патріотами і дбатимуть про Україну! На Українському радіо вісім років Д. Білоус вів передачі: «Про красу української мови», «Мовні засоби індивідуалізації стилю», «З однієї колиски», «Мовні засоби гумору й сатири», «Про словники», «Українська народна пісня», «Діалог в художньому творі», «Свято болгарської писемності, освіти й культури», «Про переклади», «Мова молодих письменників». Дмитра Григоровича Білоуса справедливо вважають учителем відомих поетів-«шістдесятників». До речі, в сучасній українській літературі досі немає поета (і чи буде?), хто зрівнявся б із Дмитром Білоусом, який лише у своїх двох невеликих збірках про рідну мову – «Диво калинове» і «Чари барвінкові» – так розкрив і возвеличив Слово!

Людина і Слово – концептуальні доміанти мовосвіту Дмитра Білоуса! Його формула життєдіяльності: залюбленість – у мову, рідний край, людей!

На 85-ому році життя, 13 жовтня 2004 року, поплинув сивим журавлем на вічні небеса добре знаний і поважаний поет та перекладач, мовознавець Дмитро Григорович Білоус, якого поховали на Байковому цвинтарі у Києві...

Дмитро Білоус мав невелику родину: дружину Олену Тимофіївну (яку він ласкаво називав Льоля) і прийомного сина. Дружина сприяла укладанню книги: Білоус Д. «Безцінний скарб: Вірші про українську мову». К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, що стала останнім дарунком письменника читачам. Відомий літературознавець **Віктор Коптілов** у передмові до цієї книги наголошує: «*Неоціненний скарб*» цікавий тим, що книжка становить своєрідний експеримент, за розвитком якого пильно стежить читач. Адже усі три частини – «Абеткові істини», «Ключ до любові» та «Іжакова канцелярія» – багатожанрові, містять як загадки, так і урочисті гімни на честь рідної мови»:

**Коли забув ти рідну мову –
яка б та мова не була –
ти втратив корінь і основу,
ти обчухрав себе дотла. ■**

Валентин Бугрим
доктор філософії, літературознавець
м. Київ

**Пам'ятник Дмитрові Білоусу
на Байковому цвинтарі в Києві**

ЛЮДИ ТА ІДЕЇ В ІСТОРІЇ ҐРУНТІВ

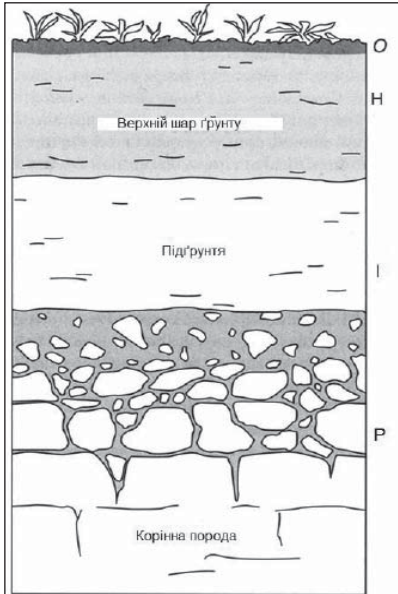

Степан Позняк
доктор геогр. наук,
професор,
завідувач кафедри
ґрунтознавства
і географії ґрунтів
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
м. Київ

Ґрунт у природі та в житті людини є чимось особливим і надзвичайно важливим, що простежується ще з часів Месопотамії, коли вважали, що люди створені богами з ґрунту. Історія життя планети нерозривно пов'язана з історією ґрунту. На ранньому етапі існування нашої планети на її поверхні були оголені корінні породи. Просочуючись у ці безплідні породи, дощова вода повільно вимивала хімічні елементи з верхніх шарів, перетворюючи їх у глину. Повільно проникаючи далі вглиб, вода сприяла перерозподілу свіжоствореної глини, утворюючи примітивний мінеральний ґрунт. Найдавніші викопні ґрунти мають вік понад 3 млрд років – стільки ж, скільки й найстаріші осадові породи. Очевидно, формування глини домінувало на ранніх етапах ґрунтоутворення. Первинні викопні ґрунти зазвичай збагачені калієм, оскільки ще не було рослин, здатних вивільняти елементи живлення з глини. Еволюція найдавніших ґрунтів справді відіграла ключову роль, перетворивши нашу планету в місце, придатне для функціонування більш складних форм життя.

Еволюція ґрунтів дала змогу рослинам заселити Землю. Близько 415 млн років тому примітивні рослини поширювались у дельтах рік і в річкових долинах, де накопичувались відклади мулуватого ґрунту, знесеного водами з позбавлених рослинності підвищених ділянок поверхні. Рослини, добравшись до гірських схилів, зв'язали своїм корінням скельні фрагменти і родючу багнюку разом. Примітивні ґрунти, посиливши процес руйнування корінних порід, прискорили ґрунтоутворення. Респіраційна здатність коріння і ґрунтової біоти спричинила підвищення вмісту діоксиду карбону до рівня, що в десятки, а то й сотні разів, перевищував його вміст в атмосфері, перетворивши тим самим ґрунтові води в слабкий розчин карбонатової кислоти. Внаслідок цього корінні породи, поховані під покритим рослинністю шаром ґрунту, розкладались набагато швидше, ніж оголена порода на поверхні. Еволюція рослин збільшила інтенсивність ґрунтоутворення, що спричинило появу ґрунтів, здатних до кращого життєзабезпечення більшої кількості рослин. Отже, ґрунт є своєрідним інтерфейсом між корінними породами, з яких складається наша планета, і живою природою, тобто рослинами і тваринами, які існують за рахунок сонячного світла і поживних речовин, утворених у результаті вивітрювання корінних порід.

Наземне життя в самій своїй основі має потребу в ґрунті, який, своєю чергою, це життя і виробляє за участю органіки. Ґрунт – гостинний дім як для рослин, так і для людей. Життя створює ґрунт. Ґрунт створює нове життя. Така пара фраз може описати минулі пів мільярда років нашої історії. Рослини, що еволюціонували, і суходільні форми життя, що зародилися, жили ґрунт, а ґрунт, своєю чергою, живив ці рослини, а ще живив більші та численніші рослини, які слугували кормом все складнішим угрупованням тварин. Життя і ґрунт були партнерами доти, доки сучасні методи землеробства не поміняли правил гри. Як довго сільське господарство в його теперішньому вигляді зможе забезпечувати наше життя, розриваючи зв'язки між ґрунтом і життям? Якщо розглядати це питання в масштабах будь-якої геологічно значимої часової шкали, виснажлива аграрна цивілізація не буде довготривалою – вона просто не зможе існувати, зруйнувавши власний фундамент.

Утворення ґрунту

Необхідно поглянути на ґрунт по-іншому: перестати бачити в ньому просто субстрат для вирощування рослин і забезпечення їм процвітання, а через них – і всім нам. Необхідно адаптуватися до ґрунту як до екосистеми, а не намагатися пристосувати ґрунт до наших потреб, щоб згодом, коли родючий ґрунт перетвориться в стерильну субстанцію, намагатися компенсувати шкоду за допомогою добрив і біоцидів.

ґрунт і життя

ґрунт – живий організм

Зазвичай ми не особливо задумуємося про ґрунт, який слугує опорою нашим ногам, домам, різним будівлям, на якому розташовані городи чи інші землеробські господарства. Але навіть якщо ми сприймаємо ґрунт як щось само собою зрозуміле, ми усвідомлюємо, що добрий ґрунт – це не якась багнюка. Встромивши лопату в родючий ґрунт, можна відчутти в ньому биття самого життя. Родючий ґрунт відвалюється, не розсипається і не прилипає, а ніби сповзає з лопати. Придивіться – і перед вами постає цілий світ, в якому живе живиться живим, ви станете свідками біологічної оргії, в якій мертво переробляється в нове життя. У здорового ґрунту є свій привабливий насичений аромат. Це запах самого життя.

Карта-схема регіону Месопотамії

Так що ж таке ґрунт? Здебільшого люди не звертають на нього увагу, не думають про нього – ґрунт взагалі поза сферою їхніх інтересів. Вони дратуються, струшуючи його з черевиків. Хоча в кінцевому результаті що може бути важливішим від ґрунту? Адже все народжується з ґрунту і все в нього повертається. Варто згадати й про те, як родючі ґрунти та їхня енергія впливали на хід історії. Історія стародавнього світу свідчить, що термін існування певної цивілізації визначався тим, як люди ставилися до свого ґрунту. Доречним буде згадати приклад Месопотамії. Землеробство тут зародилося на схилах Загроських гір. Однак ерозія ґрунту на схилах і зростання кількості населення змусили землеробів переселитися в низини. Однак там кількість опадів була нижчою і недостатньою для землеробства, тому необхідним стало зрошення. Переселившись у заплаву між Тигром і Євфратом, землероби освоїли техніку поливу, внаслідок чого зросли врожаї вирощуваних культур. Приблизно в той же час, коли всю заплаву вже використовували під ріллю, на шумерських рівнинах біля берегів Перської затоки появився плут, завдяки чому вдавалося збільшити врожаї продовольчих культур. Однак зрошення на полях Месопотамії несло приховані загрози. Зазвичай ґрунтові води в напівпустельних регіо-

Примітивний плуг у Месопотамії

нах містять багато водорозчинних солей. За високої інтенсивності випаровування постійне зрошування спричиняє підвищення рівня ґрунтових вод і зростання концентрації солей у них, що згубно впливає на рослини. У Месопотамії багатокілово висока продуктивність зрошуваних ґрунтів сприяла зростанню кількості населення, що своєю чергою посилювало інтенсивність іригації. З часом кількість солей у ґрунті сягнула такого рівня, що подальше зростання сільськогосподарського виробництва вже стало неможливим, тому не можна було забезпечити продуктами харчування збільшену кількість населення. Проблема шумерського землеробства полягала ще й в тому, що максимальний об'єм річкового стоку не збігався з вегетаційним періодом вирощування культур. Засолення ґрунтів було не єдиним чинником катастрофи. Поєднання різних чинників, таких, як: високий вміст легкорозчинних солей у зрошуваній воді, високі температури в період поливного сезону, постійна інтенсифікація землеробства – призводили до ще більшого засолення ґрунтів. Інтенсифікація засолення ґрунтів спричинила зниження врожайності майже наполовину. Записи на глиняних табличках свідчать, що в окремих місцях на поверхні ґрунту виступала сіль і поверхня ґрунту ставала білою. Отже, процес посилення деградації ґрунтів і загалом занепад землеробства призвели до загибелі шумерської цивілізації [9].

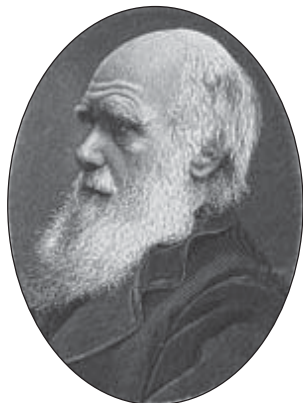
Розвиваючи концепцію ґрунту як динамічного шару на стику скельних порід і живих організмів, англійський науковець **Чарльз Дарвін** констатував, що товщина ґрунтового шару відображає умови навколишнього середовища. Ґрунтовий шар потовщується доти, доки не виникне рівновага між темпами ґрунтової ерозії і швидкістю ґрунтоутворення, в процесі якого скельні породи, що виходять на поверхню, перетворюються у новий родючий ґрунт. Отож ґрунт – динамічна система, яка реагує на зміни навколишнього середовища [17].

Перебуваючи на стику геологічного і біологічного, ґрунт справді є ніби шкірним покривом Землі. Ґрунтовий шар товщиною декілька футів становить лише трохи більше однієї десятиміліонної частини радіуса Землі, середнє значення довжини якого 6371 км. Для порівняння: товщина шкіри людини становить приблизно одну тисячну від середнього росту людини. Тобто в пропорційному відношенні шкірний покрив Землі значно поступається людському за товщиною та міцністю. На відміну від людської шкіри, яка виконує захисні функції, ґрунтовий покрив – деструктивний, оскільки руйнує корінні породи. В геохронології планети баланс між ґрунтоутворенням і ерозією ґрунтів дає змогу всьому живому існувати завдяки тоненькій кірочці вивітрюваної корінної породи [9].

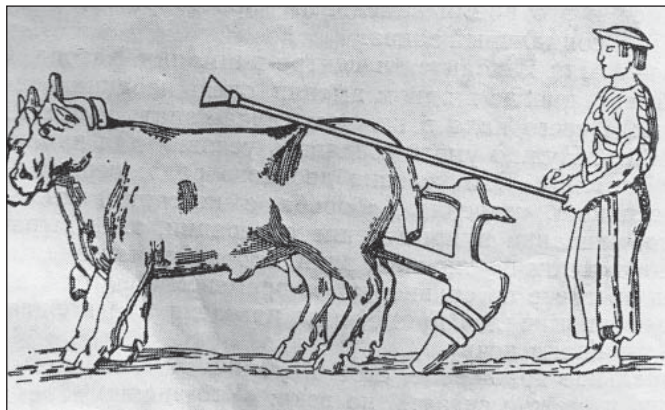
З найдавніших часів і до наших днів у найрізноманітніших аспектах (наукових, практичних, філософських, духовних, релігійних тощо) розкривається тісний зв'язок і взаємозалежність між ґрунтом і людиною в усі епохи розвитку людського суспільства. На основі вивчення древніх латинських текстів **В. Ванівартер** зазначає, що землероби Стародавнього Риму розглядали ґрунт як динамічне змінне живе створіння, що відіграє в природі не меншу роль, ніж людина. Водночас було усвідомлення того, що процвітанню людини неможливе без дбайливого ставлення до ґрунту та його правильного обробітку [22].

Засолення ґрунтів

Чарльз Дарвін

Плужний обробіток землі у Древньому Римі

На основі аналізу древньої міфології, етики ставлення людей до навколишнього середовища, етнології та екології можна стверджувати, що в древніх грецьких, китайських і єврейських джерелах ґрунт завжди розглядається у визначеному релігійному та культурологічному контексті.

У основоположних текстах християнської релігії йдеться про фундаментальний зв'язок людини і ґрунту. На івриті ім'я першої людини – Адам – є похідним від слова *adama*, що означає «земля, ґрунт». Оскільки ім'я дружини Адама – Єва – походить від слова *hava*, що в перекладі з івриту означає «та, що дає життя», союз землі та життя лінгвістично відображає основу біблійської історії створення світу. Господь створив землю – Адама, а життя – Єва – зародилося із землі – ребра Адама.

Коран також натякає на зв'язок людства з землею. «Хіба вони не ходили по землі і не бачили, яким був кінець тих, хто був до них? Вони були сильніші від них, і розрили землю, і заселили її більше, ніж заселили вони. ... вони самі себе тиранили!» [16]. Навіть основи романських мов відображають залежність людства від ґрунту. Латинське слово *homo*, що означає «людина», походить від слова *humus*, що означає у перекладі з латині «живий шар ґрунту».

За останні 2 млн років наші предки понад 99 % часу існували за рахунок землі, об'єднавшись у компактні людські групи. Приуроченість землеробства до заплавл річок обумовлювала щорічний ритм життя ранніх людських цивілізацій. Неврожай означав смерть для багатьох і голод для більшості. Власне цей процес створив передумови для того, що колись великі суспільства занепадали внаслідок приросту населення, а виробничі можливості заплавлних низин знижувалися внаслідок процесу виснаження ґрунту, що підірвало основи однієї цивілізації за іншою.

Незважаючи на те, що землеробські общини з часів древньої Месопотамії руйнували докільця, мрії про відродження втраченої етики дбайливого ставлення до землі досі пронизують сучасну природоохоронну риторіку. Цивілізація продовжує існувати лише доти, доки вистачає продуктивного ґрунту для забезпечення населення продовольством. Багато стародавніх громад поволі перетворювали ґрунт у бомбу сповільненої дії, віддаючи ресурси ґрунту в топку цивілізаційного прогресу. Інші ж відшукували способи відновлення ґрунтів, зберігаючи при цьому їхню якість. Незважаючи на те, що люди усвідомлювали необхідність підвищення родючості ґрунтів, втрата ґрунтових ресурсів стала однією з причин занепаду цивілізацій, починаючи від перших аграрних культур до стародавніх греків і римлян, а згодом стала поштовхом до розвитку європейського колоніалізму, а також експансії на північноамериканський континент.

Втрата ґрунтових ресурсів характерна не лише для стародавніх цивілізацій, а загрожує й сучасному суспільству. Впродовж майже всього оглядового історичного періоду ґрунти займали в людській культурі центральне місце. Історія знань про ґрунт нараховує декілька тисячоліть. Вона містить надзвичайно багато цікавих і важливих відомостей, оскільки нерозривно пов'язана з розвитком землеробства і людства загалом. Найголовнішою рисою первинного нагромадження розрізаних фактів про властивості ґрунтів, їхню родючість і способи обробітку є усвідомлення людиною ґрунту як середовища росту і розвитку рослин, а також розуміння наявності великого різноманіття

ґрунтів і необхідності диференційованого використання їх у землеробстві та різного оподаткування [12].

Найдавніші пам'ятки писемності стародавнього часу – єгипетські папіруси і стели, діоритова плита «Палермський камінь» (XV ст. до н. е.), Бруклінський папірус, стовп вавилонського царя *Хаммурані* (1792–1750 рр. до н. е.) – містять згадки про різні орні ґрунти. У період греко-римської цивілізації (VIII ст. до н. е. – III ст. до н. е.), яка характеризується інтенсивним розвитком землеробства, наук і мистецтв, знання про ґрунт набувають форм певних узагальнень, концепцій та ідей у рамках філософії та релігії, що зафіксовано в трактатах грецьких філософів (*Геосід, Платон, Теофраст, Ератосфен*) і римських (*Катон, Варрон, Вергій, Колумелла*). Так, *Платон* був упевнений, що ґрунт – основа добробуту його рідного міста [20].

Стела із законами Хаммурані

Бруклінський папірус

Палермський камінь (реконструкція)

Пам'ятник ґрунтам в Імператорському саду (Пекін, Китай)

Колумелла

хом. Трактат **Марка Порція Катона** (234–149 р. до н. е.) «*De agricultura*» – найдавніша збережена римська праця, присвячена сільському господарству. В I ст. до н. е. **Колумелла** писав, що найкращий ґрунт – це той, що потребує мінімальних зусиль для отримання максимальних урожаїв. Він вважав, що родючий верхній шар ґрунту повинен бути як мінімум 2 фути (приблизно 60 см) глибиною, щоби справно слугувати для виробництва зерна. Важливого значення Колумелла надавав оранці та застосуванню гною. Він стверджував, що ґрунт, який боги наділили родючістю, може виснажитися. При цьому він уточнює, що ґрунт навіки збереже родючість, тільки якщо за ним правильно доглядати і часто удобрювати [7].

Аналіз стародавніх латинських текстів засвідчив, що землероби Стародавнього Риму розглядали ґрунт як динамічну змінну живу істоту, яка відіграє в природі не меншу роль, ніж людина. Уже тоді прийшло розуміння того, що процвітання суспільства неможливе без дбайливого ставлення до ґрунту, без його правильного обробітку.

На основі вивчення літописів у вигляді малюнків і зводу законів, датованих XVI ст., з'ясовано, що ацтеки Центральної Америки відзначалися особливо дбайливим ставленням до ґрунту. Їм удалося досягнути гармонійних стосунків у тріаді *людина–рослина–ґрунт*, які, на жаль, були зруйновані вторгненням європейців. Землі в центрі імперії майя – не єдине місце, де ґрунти визначали долю аборигенних цивілізацій Америки. Ґрунти Мексики можуть розказати багато історій про те, як ерозія на крутих схилах згубно вплинула на сільське господарство [9].

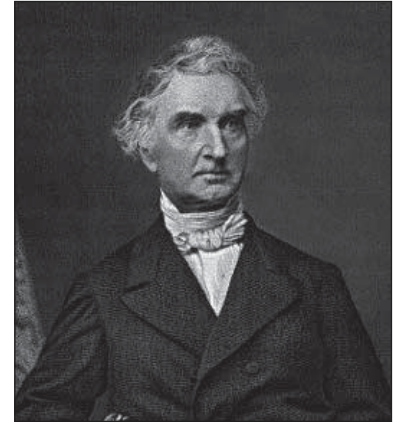
Проведення історичних паралелей між розвитком древніх імперій Старого і Нового Світу засвідчує, що ніякі інновації не здатні компенсувати дефіцит родючого ґрунту в боротьбі за збереження високої продуктивності ріллі. Зневажливе ставлення до таких базових цінностей, як здорові ґрунти, швидкими темпами призводило до краху суспільства одного за іншим. Експансії цивілізації із Месопотамії в Грецію і Рим (а потім і далі) також сприяли виснаженню ґрунтів.

Менш відомою є історія про те, як на відроджених і все ще родючих полях Західної Європи відбулася аграрна революція передіндустріального періоду, яка змінила багаті епоху сільськогосподарської кризи і покликала до життя ті соціальні, культурні та політичні сили, які створили колоніальні імперії та сформували нову світобудову. Як і багато стародавніх суспільств, населення Європи зіткнулося з виснаженням ґрунтів і зростаючим дефіцитом площ для землеробства. Це стало поштовхом для

Римські землероби розрізняли ґрунти за текстурою (вмістом піску чи глини), структурою (зернистачи агрегована) і вологовбирною здатністю. Вони визначали якість ґрунту за природним рослинним покривом, а також за його забарвленням, смаком і запахом.

покращення наявної орної землі. Застосовуючи ощадливі способи обробітку ґрунту, європейці зуміли доволі довго оберігати свої ґрунти від деградації.

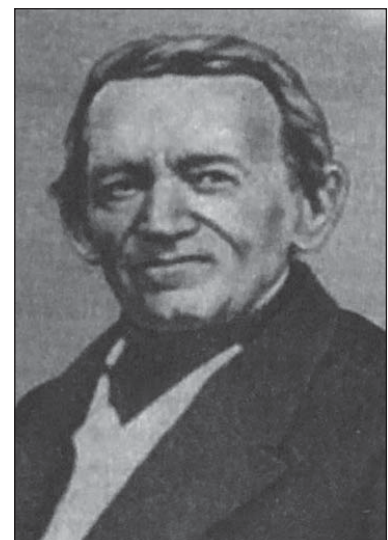
У період формування капіталістичних відносин у європейців появився інтерес до ґрунтів, насамперед з погляду живлення рослин. З появою трактату французького хіміка і фізика **Бернара Паліссі** «Про різні солі у сільському господарстві» ґрунт почали розглядати як джерело постачання рослин мінеральними елементами живлення.

Ю. Лібіх

На початку XVIII ст. виникла ідея живлення рослин водою, яку пропагував відомий хімік **Ян Бабтіст ван Гельмонт**. Ідея з часом переросла в теорію водного живлення рослин. Уже на початку XIX ст. виникла ідея гумусового живлення рослин німецького вченого-ґрунтознавця **А. Тесера**, згідно з якою рослини засвоюють органічні речовини перегною безпосередньо з ґрунту. На зміну гумусовій ідеї, яка з часом переросла в теорію, виникає ідея мінерального живлення рослин німецького хіміка **Ю. Лібіха**, який у праці «Хімія в додатку до землеробства та фізіології рослин» логічно довів, що земні рослини засвоюють з ґрунту мінеральні елементи живлення. Згодом це важливе твердження довели експериментально, що спричинило розвиток виробництва мінеральних добрив, використання яких, своєю чергою, сприяло значному підвищенню врожайності сільськогосподарських культур. Це стало початком розвитку агрикультурхімії, яку розвивали на мінерально-хімічних засадах. У основі такого підходу були «закони» мінімуму елементів живлення і повернення в ґрунт поживних сполук, які витягалися з ґрунту рослинами. Родючість зводили лише до хімічного складу ґрунту, встановлювали межі її зростання, що спричинило визнання «*закону спадної родючості ґрунту*». Отож можна стверджувати, що витоки ґрунтознавства лежать в агрохімії.

У середині XIX ст. виникла ідея ґрунтознавців **Ф. Фаллу**, **Г. Берента**, **Ф. Ріхтгофена** про ґрунт як геологічне утворення. Вони вважали ґрунт землістою гірською породою кори звітрювання. Відповідно до агрогеологічних уявлень ґрунт утворюється на суші шляхом вивітрювання гірських порід під впливом клімату і є поверхневим елювіальним горизонтом суші. Вчені заперечували провідну

Ф. Фаллу

роль організмів в утворенні ґрунту, не визнавали географічних закономірностей поширення та законів формування ґрунтів. У 1837 р. з'явилася монографія німецького агронома, хіміка і ґрунтознавця **К. Шпренгеля** «Ґрунтознавство, або наука про ґрунти», в якій вперше використано слово «ґрунтознавство». Робота Шпренгеля представляла агрогеологічний напрям, який існував поруч з агрокультурхімічним. Таке агрогеологічне ґрунтознавство базувалося на уявленнях про ґрунт як косне середовище зростання рослин.

Наукове ґрунтознавство у Північній Америці започаткував **Ю. Хілгард**, головний геолог штату Міссісіпі, який стверджував, що ґрунт – це не просто залишки багнюки, які складаються з кам'яної крихти, а дещо самостійне за своїм походженням, своєю історією і нерозривним зв'язком з довкіллям. Найрадикальнішою ідеєю Хілгарда була концепція ґрунту як динамічного тіла, що трансформується і підтримується шляхом взаємодії хімічних і біологічних процесів [18; 19].

Інший погляд на родючість ґрунту відстоював професор із Південної Кароліни **Мілтон Вінті**, який стверджував, що родючість ґрунту визначається лише ґрунтовою вологістю і структурою. Професор М. Вінті вважав, що хімія ґрунтів взагалі не відіграє жодної ролі, оскільки будь-який ґрунт містить більше елементів живлення, ніж потрібно сільськогосподарським культурам. Він вірив у ґрунтові ресурси нації та констатував, що «ґрунт – єдиний непорушний, що не піддається руйнації, капітал, яким володіє наша нація. Це єдиний ресурс, який неможливо витратити; він невиснажний» [21].

Докорінна зміна уявлень про ґрунт як самостійне природно-історичне тіло стала основою створення фундаментальної природничої науки – ґрунтознавства. Ця заслуга належить природознавцю, основоположнику наукового генетичного ґрунтознавства **В.В. Докучаєву**, який визначив предмет і методи ґрунтознавства як природничу науку. Біля витоків вчення про ґрунти, зокрема чорноземи, були харківські вчені професори **Н.Д. Борисяк** та **І.Ф. Леваковський**, які передували В.В. Докучаєву. Вони обґрунтували наземно-рослинне походження ґрунтів (чорноземів), розробили класифікацію, наголошували на необхідності їхньої охорони [1]. Базуючись на працях попередників, В.В. Докучаєв видав 1883 року працю «Русский чернозем», яка стала основою розвитку нового напрямку науки про ґрунти – *генетичного ґрунтознавства*.

Центральним поняттям у цій праці є «ґрунт». Це слово має особливе значення: це і всім відомий буквальный зміст – верхній шар земної кори; це і не менш відомі переносні значення – основа, опора, те, що може підтримати (почувати під ногами твердий ґрунт, ґрунт вислизає з-під ніг); це і соціальне середовище (відірватися від свого ґрунту, зв'язок з рідним ґрунтом (землею)); це і конструкція «на ґрунті чогось», яка має причинне значення.

Поняття «ґрунт як верхній шар землі» є символом соціальної прив'язаності людини до її глибоких соціальних коренів. У XIX ст. це слово дало назву новому напрямку наукової думки – ґрунтознавству. Власне тому слово «ґрунт» є не просто одиницею словника, що має лише землеробське значення, а одним із важливих природничо-наукових термінів.

У біосоціальному значенні «ґрунт» – термін, за яким стоїть наукове поняття, пов'язане з визначенням «що таке ґрунт». Більшість людей дадуть відповідь, мовляв, це те, що орють і на чому сіють. Однак таке визначення не підходить ні для практики, ні для науки. Вчені розглядають ґрунт як живий організм зі своєю історією, а також як особливе природно-історичне тіло. Ґрунтознавець **В.В. Докучаєв** вважав, що ґрунти є особливими природними тілами, сформованими на поверхні земної суші внаслідок багатовікової дії рослинних і тваринних організмів на гірські породи, і різняться між собою залежно від кліматичних умов і рельєфу місцевості. Він завжди поєднував розроблені теоретичні концепції з розв'язанням практичних питань, а перспективи розвитку ґрунтознавства бачив у тісному взаємозв'язку з іншими галузями знань. Його ідеї та положення стали основою розвитку ґрунтознавчої науки.

В останні десятиліття у сучасному ґрунтознавстві робиться наголос на екологічні аспекти. Нерозривний зв'язок ґрунтознавства й екології висвітлюється в численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних науковців. Ґрунтознавство збагатилося деякими методами екології та холистичним підходом до вивчення проблем, а екологія отримала від ґрунтознавства новий об'єкт вивчення, який перебуває поза окремо взятими організмами. Таке взаємне збагачення знайшло своє відображення в розвитку ідей **В.І. Вернадського**, **Г.В. Добровольського**, **О.Н. Соколовського**, **Д. Бінкля**, **М.А. Голубця** та інших.

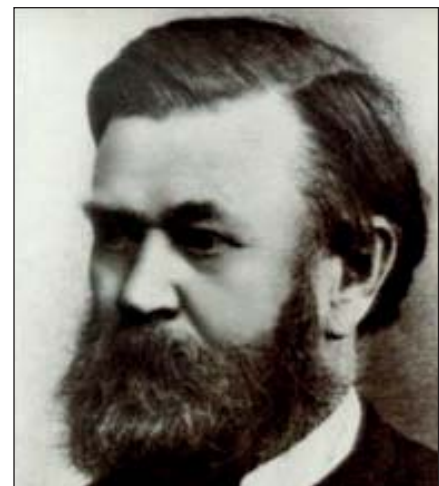
Ґрунт – головне середовище проживання рослин і мікроорганізмів. Незважаючи на те, що площа суші вдвічі менша від площі океанів, маса рослин суші на 4 порядки

В.В. Докучаєв

Н.Д. Борисяк

І.Ф. Леваковський

більша від маси рослин в океані. Кількість організмів у ґрунті порівняно з іншими природними середовищами (вода, мул, повітря) більша на декілька порядків.

Ґрунти виконують важливі екологічні функції в довкіллі. Залежно від типу ґрунту їхні екологічні функції помітно змінюються. Вони проявляються по-різному також залежно від клімату і господарської діяльності людини. У природних умовах екологічні функції ґрунту сприяють існуванню екосистем у будь-якій зоні за всякого клімату. Ґрунт – екологічний гарант на Землі і в цьому його функціональне значення в системі інших тіл [5].

Ґрунт – один із ключових, базових ресурсів, які мають важливе значення для створення великої кількості товарів і послуг, що становлять невід’ємні елементи екосистеми і добробуту людини. Збереження та примноження глобальних ґрунтових ресурсів необхідне для задоволення першочергових потреб людини в продовольчій, водній і енергетичній безпеці відповідно до суверенних прав кожної держави на її природні ресурси. Зокрема, прогнозований ріст виробництва продовольства, волокон і палива, необхідний для досягнення продовольчої і енергетичної безпеки, створює додаткове навантаження на ґрунти, хоча ґрунти й так зазнають постійного впливу навколишніх умов і весь час чинять опір, зберігаючи екосистему і себе в екосистемі. Однак їхня стійкість не безмежна.

Конкретні функції, які забезпечує ґрунт, визначаються комплексом хімічних, біологічних і фізичних властивостей, характерних для ґрунту. Знання фактичного стану цих властивостей, їхньої ролі в ґрунтових функціях, а також вплив на них змін, як природних, так і антропогенних, має суттєво важливе значення для досягнення стійкості екосистеми.

Ґрунти – одна з найважливіших місткостей глобального біорізноманіття, починаючи від мікроорганізмів і закінчуючи флорою і фауною. Таке біорізноманіття винятково важливе для підтримання ґрунтових функцій і, отже, екосистемних товарів і послуг, пов’язаних з ґрунтами. Отже необхідно охороняти біорізноманіття ґрунтів задля збереження цих функцій [11].

Всі ґрунти (як активно використовувані, так і інші) надають екосистемні послуги, важливі для регулювання глобального клімату і водних ресурсів. Конверсія землекористування може зменшити таку глобальну послугу ґрунтів, як суспільне благо. Вплив місцевої або регіональної конверсії землекористування можна надійно оцінити лише в контексті глобальних оцінок внеску ґрунтів у найважливіші екосистемні послуги.

Біологічно продуктивні ґрунти – це природний ресурс, який для життя людини є не менш важливим, ніж повітря і вода. При цьому потрібно розуміти, що екологічне значення ґрунтового покриву в біосфері зовсім не обмежується його роллю «постачальника» продовольства для життя людей, а поширюється на всі умови життя людини, так і на все живе на земній суші.

Як зазначав академік АН УРСР **О.Н. Соколовський**, «ґрунт – парабіотичне (майже живе) тіло» [15]. Це насамперед означає ставлення до ґрунту як до живого тіла. Господарська діяльність людини часто вступає в суперечність із принципами екологічного імперативу. Всі випадки необоротних змін ґрунтів, пов’язані з погіршенням їхніх властивостей і режимів, є результатом порушення екологічного імперативу [8]. О.Н. Соколовський дав ширше

розуміння екологічної ролі ґрунту, вказуючи, що ґрунт займає особливе місце як частина біосфери, основною відмінністю якої є насиченість її організмами та пов’язаний з ними високий енергетичний потенціал [15].

Функціональна суть ґрунту найповніше розкрита в працях професора **М.А. Голубця**, який на основі системного аналізу біосфери трактує ґрунт як невід’ємний структурно-функціональний компонент (блок) природної наземної екосистеми, в якому реалізується деструктивна ланка біохімічного циклу (біотичного колообігу), накопичується і зберігається її вільна енергія, екологічний потенціал її продуктивності (родючості), стійкості та стабільності. Вчений вважає ґрунт живою підсистемою наземної екологічної системи, а його організаційним, енергетичним і функціональним блоком є живі організми, продукти їхньої життєдіяльності та розкладу [2].

Системний підхід до розуміння ґрунту започаткували ґрунтознавці **В.А. Ковда** і **Б.Г. Розанов**, які розглядали ґрунт як складну поліфункціональну і полікомпонентну відкриту багатозначну структурну систему в поверхневому шарі кори вивітрювання гірських порід, яка має родючість і є комплексною функцією гірської породи, організмів, клімату, рельєфу і часу [13].

Нагромадження інформації про ґрунти спричинило необхідність створення нової форми її узагальнення та використання – бази даних, яка широко використовується для вирішення різноманітних завдань, зокрема в картографуванні та педосферному моделюванні. База даних – це спосіб синергізму інформації, коли один параметр підвищує інформативність іншого і загалом інформативність усєї системи. Більше того, в умовах відсутності повноцінного моніторингу і відповідно довгого ряду рівновіддалених спостережень на конкретних ділянках база даних – це, мабуть, єдиний інструмент для побудови педотрансферної моделі та прогнозування стану ґрунтового покриву. Крім того, акумуляція інформації в базі даних дає змогу одержати точніші оцінки реальних властивостей та загального стану ґрунтів, що необхідно для розробки ґрунтоохоронних заходів, для розвитку точного землеробства тощо. Увага до ґрунтової інформації разом з усвідомленням важливості ґрунтового покриву для вирішення екологічних та соціальних завдань, особливо завдань продовольчої безпеки, в останні роки зростає. Ця інформація повинна забезпечити реформування сучасної незбалансованої системи, що створює численні екологічні та інші проблеми, в систему стійкого ґрунтокористування.

Ґрунти і ґрунтовий покрив Землі є особливими носіями та накопичувачами інформації про еволюцію та взаємодію біосфери, геосфери і суспільства в часі на поверхні земної суші. Ґрунт розглядають як ярус біосфери зі здатністю запам’ятовувати і накопичувати інформацію про еволюцію і взаємодію біосфери, геосфер і суспільства в часі на поверхні Земної суші. Ґрунт запам’ятовує, записує у своїх стійких властивостях інформацію про умови (чинники) і процеси свого функціонування та подальші зміни в часі (еволюція, деградація). Отже, одним з перспективних напрямів розвитку ґрунтознавства є розробка концепції пам’яті ґрунтів [10].

Ґрунт – важлива складова енергії прогресу. Ґрунтова оболонка, яку ще називають «педосферою», виконує роль геомембрани, через яку відбувається постійний обмін речовиною і енергією між геосферами планети – атмос-

ферою, гідросферою, літосферою та біосферою. Геомембрана регулює цей обмін, пропускаючи одні речовини чи енергетичні потоки та відбиваючи або затримуючи інші. Головним носієм біоенергетичного матеріалу в ґрунті є гумус. Ґрунтовий покрив як компонент біосфери є універсальним земним акумулятором і економним розподільвачем найціннішої для підтримання життя частини енергії, зв'язаної в гумусі та необхідної для нормального обміну і колообігу речовин у природі.

Основою всієї земної енергетики є саме біологічна енергія – та, яка міститься в ґрунтовому шарі Землі. Біологічна енергетика заснована на тій сонячній енергії, яка щорічно прибуває в злаках. За висловом українського письменника, філософа *М.Д. Руденка*, на хлібних злаках тримається вся біологічна енергетика планети, тому можна констатувати, що ґрунт є складовою енергії прогресу [14].

Ґрунти значною мірою визначають соціальне благополуччя – інтегрований показник ефективності соціальної сфери, відображення соціального самопочуття, рівня добробуту, якості життя, індикатор соціальної безпеки суспільної системи загалом. У процесі формування соціального простору пріоритетне значення має людина і ґрунти. Людина для суспільства є головною цінністю. Суспільна роль ґрунту – це його здатність створювати комфортні умови для життєдіяльності суспільства, тобто забезпечувати його достатньою кількістю якісного продовольства та сировини для промисловості [12].

Світовий досвід використання ґрунтів свідчить, що цивілізація продовжує існувати доти, доки є в наявності продуктивний ґрунт для забезпечення населення продовольством. Для підтримання колективного благополуччя людей потрібна переорієнтація суспільства на довготермінову зацікавленість в охороні ґрунтів, що має стати пріоритетним завданням для людської цивілізації.

Компактні соціуми особливо вразливі до загрози руйнування важливих каналів життєзабезпечення, вони важ-

ко пристосовуються до повільних перемін і залишаються вразливими до проблем, які підточують їхній фундамент, таких, наприклад, як виснаження ґрунтів. Однак навіть беззаперечні свідчення руйнування ґрунтів не можуть переконати людей, і навіть цивілізаційні досягнення, технологічні нововведення, зокрема маніпуляції з генами сільськогосподарських культур і підтримання родючості ґрунту за допомогою хімічних добрив, не зробили надійним фундамент сучасного агровиробництва. Отже, виснаження ґрунтів необхідно розглядати в контексті соціально-економічних умов. Важливим у цій проблемі є необхідність змінити ставлення людей до ґрунту, щоб він перестав бути для них просто однією зі складових виробничого процесу, а перетворився би в живий фундамент матеріального і духовного добробуту [12].

Водночас слід зазначити, що суспільство практично мало інформоване про реальний стан, можливості та проблеми ґрунтового покриву в сучасних умовах [3]. Однак саме виживання людей значною мірою зумовлюється ставленням до ґрунту не як до товару, а як до капіталовкладення і культурної спадщини. Такі важливі проблеми суспільного розвитку розглядає новий напрям ґрунтознавчої науки – «соціальне ґрунтознавство». Ставлення людей до ґрунтів є основоположним для сталого розвитку нації. Дбайливе і турботливе ставлення до ґрунту – внутрішня потреба, основа високоморальної і етичної поведінки людини [8].

Отже, на основі сучасних наукових досліджень можна стверджувати, що ґрунт – це складна полікомпонентна відкрита багатофазна динамічна просторова енергетична інформаційна поліфункціональна система в поверхневому шарі кори вивітрювання гірських порід. Вона є результатом взаємодії чинників ґрунтоутворення і утворює складну просторову організацію ознак, властивостей і процесів, володіє здатністю родючості і пам'яті та має соціальне значення. ■

Література

1. База даних «Свойства почв Украины» (структура и порядок использования) [Т.Н. Лактионова, В.В. Медведев и др.]. Харьков. 2012. 150 с.

2. Борисяк Н. Д. О черноземе. Харьков. 1852. 71 с.

3. Голубець М.А. Ґрунт – базовий блок наземної екосистеми. Зб. наук. праць міжнар. конф «Генезис, географія та екологія ґрунтів». Львів. 1999. С. 148–149.

4. Дмитрук Ю.М. Біогеохімія ґрунтового покриву в антропогені: потреби та можливості. Агрохімія і ґрунтознавство. Харьков. 2018. № 87. С. 46–51.

5. Докучаев В.В. Русский чернозем. Отчет Вольному эконом. обществу. СПб. 1883.

6. Карпачевский Л.О. Экологическое почвоведение. Москва. 2005. 336 с.

7. Ковалишин Д.І. Поняття про ґрунти з точки зору сучасного розуміння його сутності. Агрохімія і ґрунтознавство. 2002. Вип. 63. Харьков. С. 42–47.

8. Крупеников И. А. История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней). Москва. 1981. 328 с.

9. Медведев В.В., Тітенко Г.В. Про ґрунтоохоронну інформацію, етику і етичні норми. Men and environment. Issues of neocology. 30. 2018. – P. 6–16.

10. Монтгомери Д.Р. Почва. Эрозия цивилизаций / пер. на рус. язык под общ. ред. Х. Муминджанова. Анкара. 2017. 403 с.

11. Память почв / отв. ред. В.О. Таргульян, С.В. Горячкин. Москва. 2008. 692 с.

12. Позняк С.П. Ґрунти – сфера екосистемних послуг. Географія, екологія, туризм: теорія, методологія і практика. Тернопіль. 2015. С. 227–228.

13. Позняк С.П., Гавриш Н.С. Роль ґрунтів у розвитку суспільства. Український географічний журнал. 2019. № 2. С. 57–61.

14. Почвоведение. Почва и почвообразование / под ред. В.А. Ковды, Б.Г. Розанова. Москва. 1988. 276 с.

15. Розанов Б.Г. Живой покров Земли. Москва. 1989. 128 с.

16. Руденко М.Д. Енергія прогресу. Київ. 2008. 716 с.

17. Соколовский А.Н. Сельскохозяйственное почвоведение. Москва. 1956. 235 с.

18. Стародавнє Межірччя. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

19. Сура 30:9. Режим доступу: <https://legalexpert.in.ua/library/religioznie-dokumenty/koran/11218-sura-30-rumy.html>

20. Darwin Ch. The Formation of Vegetable Mould, Through the Action of Worms, with Observations on Their Habits. London: John Murray. 1881.

21. Hilgard E.W. Report of the Geology and Agriculture of the State of Mississippi. Jackson: E. Barksdale. 1860.

22. Hilgard E.W. Soils: their formation, properties, composition, and relations to climate and plant growth in the humid and the arid regions. New York: London: Macmillan Co., 1906. 593 p.

23. Pozniak S., Havrysh N. Soil in the memory of world nations. Polish Journal of Soil Science. Volume 52. Issue 1. 2019. P. 13–22.

24. Service Line Warranties of America. URL: www.slwblog.com

25. Whitney M. Soils of the United States. Washington. 1909.

26. Winiwarter V. Breaking the Sod: Humankind, history. And soil. Science 304: 1627–29.

ДЖЕРЕЛО ОПТИМІЗМУ

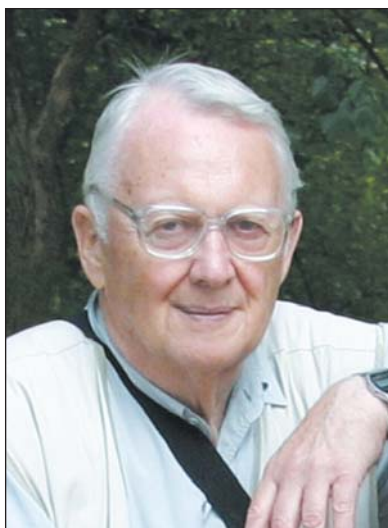
До виходу альбому «Живопис»
Владислава Безрукова

В. Безруков

Живопис

Київ 2020

Андрій Білоусов
канд. техн. наук,
м. Київ

Переді мною дорогий для мене і для членів усієї моєї сім'ї подарунок – альбом картин, підписаний автором — **Владиславом Вікторовичем Безруковим** — директором Інституту геронтології імені Д.Ф. Чеботарьова НАМН України, доктором медичних наук, професором, академіком Національної академії медичних наук України.

Видання вийшло в непростий для автора, для країни, та і для всього світу час — по усіх континентах вершить свою смертоносну ходу підступний вірус COVID-19. Як директор клінічного інституту Академії медичних наук Владислав Вікторович включився в систему загальнодержавних заходів з протидії нещадному ворогові – вимушено закрити клініку Інституту для звичайного контингенту пацієнтів, готує палати для прийому можливого напливу хворих, уражених важкою недугою.

Але до чого тут живопис – запитаєте ви? І мені згадався 2011 рік. Тоді в квітні в «Шоколадному будинку» відбулася виставка картин В. Безрукова, яка мала назву «Етюди оптимізму». Оптимізм! Ось ключове слово, яке визначає усю творчість Владислава Вікторовича. Оптимізм, що так потрібний в цей непростий час.

Цей оптимізм, щедро розлитий по полотнах художника, благодатними, живильними потоками струмує з його картин і омиває усе ество глядача.

Присвячена виставці Владислава Безрукова 2011 року моя публікація називалася «Арт-терапія в «Шоколадному будинку»». Я писав тоді: *«Для картин художника характерна пропорційність, врівноваженість деталей, на них немає нічого, що створювало б відчуття тривоги, занепокоєння, на них все тішить око і зігриває душу. І в цьому є запорука їхньої благодатної арт-терапевтичної дії»*.

Повною мірою це стосується і картин циклу, відтвореного в новому альбомі. Я би навіть сказав, що в ньому посилено позитивне, радісне відчуття, сприйняття навколишнього світу, властиве художникові.

В.В. Безруков та А. Білоусов

Академік НАМН України Владислав Безруков

Мені пощастило побувати в господі Владислава Вікторовича. Уся його квартира — це справжня картинна галерея. Полотна прикрашають стіни кімнат, передпокою, коридору і навіть кухні. І мені таке спало на думку — адже художник постійно перебуває в зоні дії потужного арт-терапевтичного поля, що створюється його картинами. Такий ось виходить позитивний зворотній зв'язок: художник пише під дією цього, ним же створеного поля, нові картини, що мають ще сильніший позитивний ефект.

У новому альбомі – репродукції більше трьох з половиною сотень картин виконаних переважно, олією, є декілька акварелей. Вражає географія сюжетів – 24 країни Європи, Балтії, Закавказзя, Середньої Азії, Близького і Далекого Сходу, Латинської Америки. Усе це – маршрути не лише літніх відпусток, але і поїздок В.Безрукова – вченого на міжнародні форуми, де він гідно представляв українську медичну науку, а його картини – «дорожні нотатки», якими міг би похизуватися далеко не кожен професійний мандрівник.

У передмові до видання його автора представляє журналіст, письменниця **Мирослава Макаревич**: «Вчений, – вимогливий організатор, який незважаючи на катастрофічне фінансування науки у нашій державі, намагається з односторонніми не тільки зберегти основні напрямки досліджень в області біології старіння, клінічної та соціальної геронтології, але й розвивати нові підходи до збільшення тривалості життя, створювати нові ліки і продукти харчування, вдосконалювати лікування і реабілітацію, готувати нові кадри, серед яких лікарі, соціальні працівники, волонтери, — не маємо сумнівів, зробив відкриття у духовних сферах, знайшов космічні потужні джерела, звідки невтомно черпає духовні сили та окрилення для своєї багатогранної творчості!... Вельмишановний вчений, художник, композитор і поет Владислав Вікторович Безруков невтомно протягом всього свого життя, своєю багатовимірною діяльністю доводить, зокрема й у своєму новому життєдайному альбомі: таємниця безсмертя людини — у її Величності Творчості».

Що ж, перегорнемо сторінки альбому. Вміщені в ньому роботи (точніше їх репродукції) належать, переважно, до останнього десятиліття. Виключенням є портрет молодої людини 25 років, атлетичної статури, з пишною копицею темного волосся і проникливим поглядом крізь скло окулярів, на вигляд – типового молодого вченого. Воно майже так і є – це червоний дипломний випускник Київського

медичного інституту, успішний ординатор хірургічного відділення, що готується змінити широку дорогу практичної медицини на кам'янисті стежки медичної науки, – Владислав Безруков. Ця робота – автопортрет, написаний у 1965 році. Інші картини, в переважній більшості, – пейзажі та натюрморти. Саме у цих жанрах створені шедеври, що мають найбільш потужну арт-терапевтичну дію.

Художник – майстер ліричного пейзажу, володіє даром передавати пензлем різноманітні настрої і рухи душі. Ось замріялась «Берега в осінньому вбранні». Гордовито зеленіє «Ялинка в осінньому оточенні». Милує очі кольорами «Багатобарвна осінь». Ностальгічні почуття викликають «Замерзла копанка» і засніжений «Парк біля Мистецького арсеналу», де ховаються в снігове хутро ялиночки, очікуючи приходу весни.

Музичне вухо художника чутливо уловлює звуки природи і перекладає їх на мову зримих образів. Тихесенько джеркоче «Лісовий струмок». Щось своє, потаємне «Шепоче хвиля», накочуючись на пологісний берег. Грізно гуркотить «Водоспад Труфанець». Здалеку чути, як шумить «Дощ на обрії». Подекуди художник сам дає своїм картинам музичні назви: кришталево-льодистим передзвоном наповнене полотно «Зимова сюїта», урочисто звучить «Симфонія осінніх барв».

Виразно передає художник такі стани природи, як перехід дня в ніч і ночі в день — заходи і світанки. Щонайтонші відтінки переливання світанкового серпанку, густіючі вечірні сутінки, щоразу нові і неповторні, оживають на полотнах під умілим пензлем художника.

Вражає стерильна свіжість картин Владислава Безрукова, звернених до духовного світу людини. Стіни та бані старовинних церков і монастирів збуджують думки про вічне — будь то невелика дерев'яна «Каплиця церкви Вознесіння господня» в Карпатах чи величний «Собор Паризької Богоматері». Піднімаючись услід за художником на гору Мойсея, згадуєш «Ходіння по пустелі», а роздивляючись «Монастир Моцарета» – лермонтовського Мцирі.

Здійснюючи екскурсію по сторінках альбому, не можна не звернути увагу на натюрморти. Їх багато в альбомі. Переважно – з квітами або самі квіти: бузок, хризантеми, півонії, троянди, гвоздики, півники, айстри, орхідеї... І буяння кольорів у роботі «Квіти до дня народження», що завершує альбом.

Наостанок маю звернути увагу на таку важливу рису естетики художника, як любов до рідного краю. Так, він дає нам можливість зрозуміти, «який прекрасний цей світ», майстерно відтворює красу і неповторність різних країв і куточків планети. В той же час Україну він малює з особливо теплим почуттям. Воно – у кожному вигині русла річок, кожному віддзеркаленні прибережних дерев та кущів, кожному місточку, кожній пелюстці маку чи соняшнику. «Любіть Україну!» разом з відомим поетом закликає нас своїми картинами справжній поет української природи Владислав Вікторович Безруков.

Закриваючи альбом, насолодившись цим мальовничим джерелом позитивних емоцій, шкодую лише про те, що умови карантину не дозволяють провести його публічну презентацію, щоби представити глядацькій аудиторії оригінали тих репродукцій, що містяться в альбомі, провести масштабний сеанс арт-терапії.

Але будемо сподіватися, що прийде для цього час.

Наберімося терпіння й оптимізму! ■

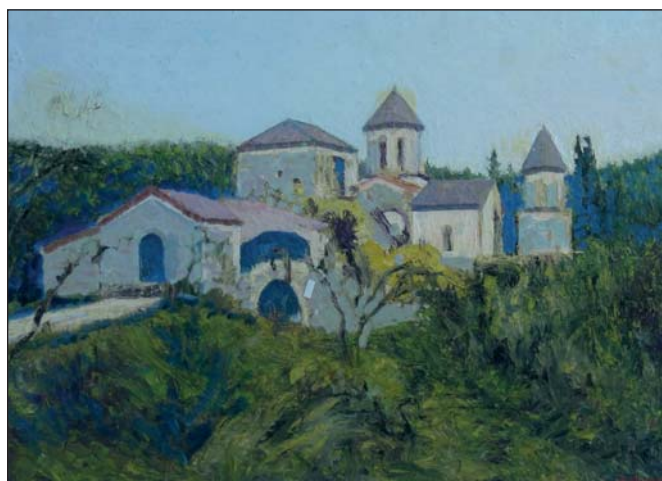
**В. Безруков. Атлантичне узбережжя Португалії, 2018.
Полотно, олія, 50х70**

**В. Безруков. Шепоче хвиля (ОАЕ), 2014.
Полотно, олія, 40х60**

**В. Безруков. Сонце сходить над Індійським океаном
(ОАЕ), 2013. Полотно, олія, 40х60**

**В. Безруков. Монастир Моцамета (Грузія).
2018, Полотно, олія, 40х60**

**В. Безруков. Нотр дам де Парі, 2014.
Полотно, олія, 40х60**

**В. Безруков. Край ліса, 2019.
Полотно, олія, 30х40**

В. Безруков. Яхта, 2015.
Полотно, олія, 50х70

В. Безруков. Рожева хвиля (Новий Світ), 2018.
Полотно, олія, 80х60

В. Безруков. Схил гори, 2011.
Полотно, олія, 60х50

В. Безруков. Три ясени, 2017.
Полотно, олія, 50х40

**В. Безруков. Сонце сховалось за гори (Судак), 2009.
Полотно, олія, 30x80**

**В. Безруков. Зимова околиця міста, 2016.
Полотно, олія, 30x80**

**В. Безруков. Річка Збруч (Хмельниччина), 2012.
Полотно, олія, 34x50**

**В. Безруков. Заховалось сонце за хмари, 2010.
Полотно, олія, 30x40**

В. Безруков. Береза в осінньому вбранні, 2018.
Полотно, олія, 35x45

В. Безруков. Симфонія осінніх барв, 2018.
Полотно, олія, 59x47

В. Безруков. Понад річкою, 2010.
Полотно, олія, 50x60

В. Безруков. Водоспад Труфанець, 2010
Полотно, олія, 60x45

В. Безруков. Маки, 2019.
Полотно, олія, 60x40

В. Безруков. Мальви, 2019.
Полотно, олія, 60x40

В. Безруков. Квіти до дня народження, 2015.
Полотно, олія, 70x100

НОВИНИ КНИГОВИДАННЯ

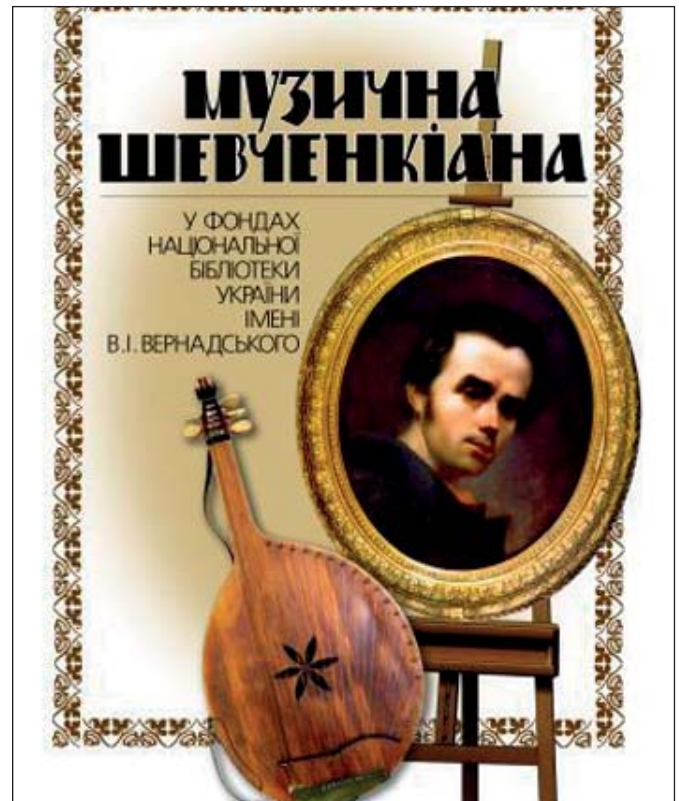
СВІТОГЛЯД

Часто-густо неймовірно цікаві об'єкти мистецького надбання мало відомі широкому загалу. Можливо через подачу матеріалу, можливо через недостатнє його вивчення. Фахівці не увели його до наукового обігу, і, відповідно, вони практично недоступні нефахівцям. Це можуть бути картини, книги, інші художні або музичні твори, усе те, що є важливим для розвитку нації та самотньої її культури. Тому з метою хоча б частково усунути цю прогалину пропонуємо розглянути тут чотири книги, випущені видавництвами НАН України наприкінці 2019 року. Вони присвячені саме вивченню історико-культурної спадщини нашої держави.

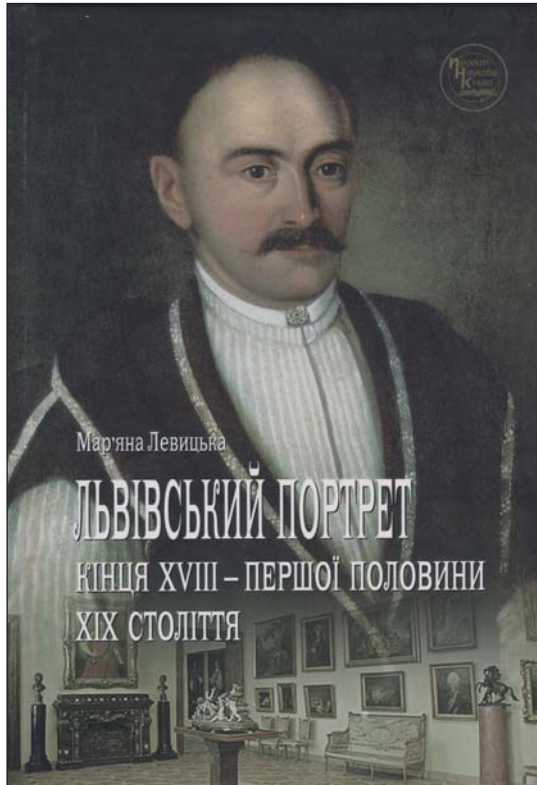
Як головний редактор Видавничого дому «Академперіодика» НАН України хочу похвалитися складним, інформативним, цікавим і ошатним виданням «Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758–1844» (Київ, 2019, 680 с.). Його автор — працівниця Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського **Ірина Циборовська-Римарович** — не тільки хронологічно упорядкувала каталог відомих нині видань і примірників видань монастирської друкарні, що зберігаються у бібліотеках України, Польщі, Литви та Білорусі. Ця надзвичайно ерудована дослідниця описала історію Бердичівського монастиря та Чудотворної ікони Бердичівської Божої Матері, історію створення та організацію діяльності друкарні, кількісно охарактеризувала її продуктивність, створила докладний і різнобічний науково-допоміжний апарат видання: перелік архівних і опублікованих джерел, абетковий покажчик видань, іменний покажчик авторів, бенефіціарів та інших осіб, причетних до роботи та видань друкарні. Це перше істо-

рико-книгознавче дослідження Бердичівської друкарні, яка «була найактивнішою латиноширифтною друкарнею на південно-східних теренах Речі Посполитої I, допомагала римо-католицькій церкві проводити місійну діяльність на історично православних українських землях, забезпечувати потреби вірян католицької конфесії та долучалася до розвитку освіти, друкуючи підручники і шкільні програми для навчальних закладів Правобережної України». У оформленні цієї книги ми використали ілюстрації зі старовинних видань – гравюри, віньетки, заставки, буквиці, – щоби допомогти читачеві відчутти їхню невимовну красу.

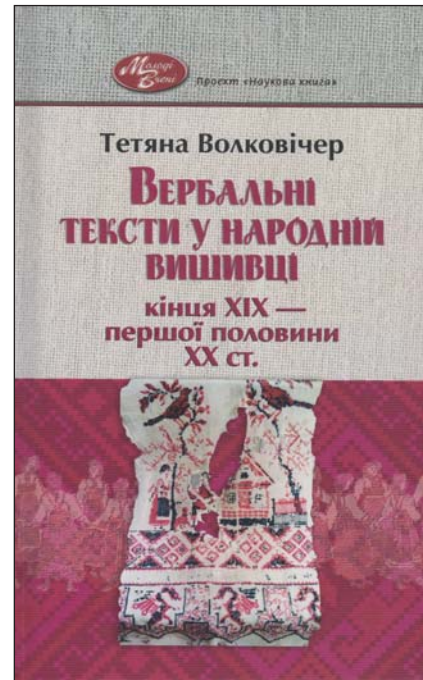
Також цікавим та фундаментальним за змістом є видання «Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (Київ: Академперіодика, 2019. 1008 с.) — енциклопедична нотобібліографія з понад 4 тисяч описів музичних творів і пісень, пов'язаних із іменем Тараса Шевченка. Це науковий каталог бібліографічних і аналітичних описів, супроводжений ґрунтовним науковим апаратом, а саме розлогою вступною статтею, іменним і систематичним покажчиками. У книзі систематизовано інформацію про друковані і рукописні музичні твори, народні пісні та їхні обробки, складені на тексти поета, а також про музичні твори, написані за мотивами його творчості, присвячені йому, про твори, які надихали Шевченка, які він любив і записав, і навіть про твори, приписані йому помилково. Це пісні й інструментальні композиції для фортепіано, струнних квартетів, різних (зокрема духових) оркестрів, сценічні твори та уривки з них, симфонічні твори й твори для виконання *a capello*... Цей каталог адресований дослідникам української культури та історії музики, мистецтво- і музикознавцям, виконавцям,

викладачам, етнографам і фольклористам, бібліотекознавцям і музейникам. Він є частиною розлогої віртуальної бібліотечної колекції «Музична Шевченкіана», створеною Національною бібліотекою України імені В.І. Вернадського із власних фондів. Знайомлячись з цим матеріалом, дивуєшся, наскільки потужним джерелом натхнення для митців-музикантів було Шевченкове слово і якою копіткою та складною була робота укладачів колекції та енциклопедичного видання.

Ретельним, глибоким, методологічно взірцевим є дослідження *Мар'яни Левицької*, результати якого викладені у виданні «*Львівський портрет кінця XVIII — першої половини XIX століття*» (Київ: Наукова думка, 2019, 168 с.). Автор розглянула портрети не тільки як малярські твори, а й як прикмету часу, як історичні документи, які багато що можуть розповісти не лише про портретовану особу, а й про життя міста, традиції, важливі події, моду, облаштування житла тощо. Описуючи творчість близько тридцяти малярів, які працювали того часу у Львові, походили зі Львова або писали львів'ян, Мар'яна Левицька не тільки об'єднує в одному дослідженні роботи з колекцій багатьох музеїв України та Польщі, а й розгортає перед читачем історію розвитку самобутньої малярської школи Львова, нерозривно пов'язану зі соціокультурними змінами на зламі століть. Багато зусиль нею докладено до уточнення атрибуції вже відомих творів, деякі роботи описані та введені у науковий обіг уперше. Висвітлюючи динаміку образу людини на портреті, автор окреслює певні тенденції місцевих портретистів та привнесені іноземними фахівцями особливості, розділення суспільного й приватного портрету, появу родинних і дитячих портретів, роз'яснює вплив романтизму на зміну малярських засобів: романтичні течії у культурі вимагали портретування героя активного, дієвого, живого, емоційного. Окремо розглянуто жанр автопортрету як певну форму самоутвердження митця. Чудова багатосторінкова вклейка з кольоровими репродукціями дає змогу побачити найцікавіші з описаних

у книзі портретів. Розлога бібліографія скеровує до додаткової інформації, іменний покажчик істотно спрощує користування книгою, а додаток, де наведено перелік робіт львівських художників-портретистів, указує, де зберігаються їхні відомі нині роботи.

Про творчість народну, повсякденну і самобутню – народну вишивку – розповідає книга *Тетяни Волковічер «Вербальні тексти у народній вишивці кінця XIX – першої половини XX століття»*. Книга випущена, як і попередня, за видавничим проектом НАН України «Наукова книга. Молоді вчені». У ній досліджено напрочуд маловивчений аспект: вишиті тексти – прислів'я, вірші, побажання, цитати з пісень тощо. Книга не тільки фіксує наявність такого явища та досліджує причини його виникнення. Найперше авторка роз'яснює, чому досі ця частина вишивок і робіт народних вишивальниць не заслуговувала пильної уваги вчених: панувала ідея, що тексти є вторинними й у «справді народних» вишивках слів бути не повинно. Але ж науковець має вивчати і пояснювати те, що є, а не те, що повинно на його думку бути. Немає значення – фізик це чи культуролог... Тому вперше проаналізувавши 1605 зразків вишитих текстів, Т. Волковічер показує, який багатий матеріал можуть дати вони діалектологам, культурологам, фольклористам, лінгвістам, етнологам, і якими водночас нестійкими є ці інформативні вироби. Дослідниця доводить, що вишиті тексти (*епіграфічна вишивка*) не є механічними копіями тиражованих друкованих схем, адже майстрині їх обробляли, часто відтворюючи їх з пам'яті, доповнюючи елементами з сюжетів лубочних картинок або навіть з картин відомих художників. Книга містить багато цікавих ілюстрацій фрагментів вишивок, а також розлогу бібліографію, що допоможе всім зацікавленим глибше ознайомитись з предметом. І дуже важливим, на мій погляд, є створений авторкою Інтерактивний покажчик вишитих вербально-іконічних текстів, відкритий на сайті (<http://volkovicher.com>, пароль 2707).

Анна Радченко
канд. геол. наук,
головний редактор Видавничого дому
«Академперіодика» НАН України, м. Київ